

Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Σχολή Οικονομικών, Επιχειρηματικών και Διεθνών Σπουδών
Τμήμα Διεθνών κι Ευρωπαϊκών Σπουδών
Μ.Π.Σ. Διεθνείς κι Ευρωπαϊκές Πολιτικές στην Εκπαίδευση,
Κατάρτιση και Έρευνα

Διπλωματική εργασία με θέμα:

**Η εκπαίδευση ως πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης:
Η περίπτωση των εκπαιδευτηρίων της κοινότητας Gülen
και οι διώξεις του Κ.Δ.Α. σε βάρος τους**

Όνοματεπώνυμο: Μαρία Μπαλάσκα
Α.Μ.: ΜΠ16018

Επιβλέπων καθηγητής: Νικόλαος Ραπτόπουλος

Πειραιάς, Σεπτέμβριος 2021

Η δηλούσα Μαρία Μπαλάσκα βεβαιώνω ότι το έργο που εκπονήθηκε και παρουσιάζεται στην υποβαλλόμενη διπλωματική εργασία είναι αποκλειστικά ατομικό δικό μου. Όποιες πληροφορίες και υλικό που περιέχονται έχουν αντληθεί από άλλες πηγές, έχουν καταλλήλως αναφερθεί στην παρούσα διπλωματική εργασία. Επιπλέον τελώ εν γνώσει ότι σε περίπτωση διαπίστωσης ότι δεν συντρέχουν όσα βεβαιώνονται από μέρους μου, μου αφαιρείται ανά πάσα στιγμή αμέσως ο τίτλος.

Μαρία Μπαλάσκα

Περίληψη

Η εκπαίδευση παρέχει γνώσεις και δεξιότητες, ενώ παράλληλα μεταλαμπαδεύει αξίες και λειτουργεί ως μέσο ανάπτυξης ιδεολογιών. Η παρέμβαση του κράτους στην εκπαίδευση μπορεί να αποτελέσει μία προσπάθεια εκκοσμίκευσης και περιορισμού του ρόλου της θρησκείας σε αυτήν, αλλά μπορεί να λειτουργήσει και προς την αντίθετη κατεύθυνση, αυτήν της ενίσχυσης του ρόλου των θρησκευτικών θεσμών σε μία κοινωνία. Στην Τουρκική Δημοκρατία, ανάλογα με τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν η εκπαίδευση εργαλειοποιήθηκε είτε προς τη μία κατεύθυνση είτε προς την άλλη. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εργαλειοποίησης είναι ο ρόλος που έπαιξε η κοινότητα Gülen μέσω των εκπαιδευτηρίων της, καθώς από το 2002 και μετά, η ισλαμική κυβέρνηση που μονοπωλεί την πολιτική ζωή της Τουρκίας και η κοινότητα Gülen λειτούργησαν ως συνοδοιπόροι απέναντι στο κοσμικό σύστημα της χώρας. Βασικός τους στόχος ήταν ο περιορισμός του ρόλου των κεμαλιστών- και όσων πρεσβεύουν- στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας μέχρι τη σταδιακή επιδείνωση των σχέσεών τους λόγω διαφωνίας σε διάφορα πεδία. Αποκορύφωμα της σύγκρουσης αποτέλεσαν οι κατηγορίες εκ μέρους της ισλαμικής κυβέρνησης εναντίον της κοινότητας για την οργάνωση του αποτυχημένου πραξικοπήματος της 15^{ης} Ιουλίου 2016. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνηθούν οι επιπτώσεις της σύγκρουσης μεταξύ της ισλαμικής κυβέρνησης και της κοινότητας Gülen στο δίκτυο εκπαιδευτηρίων της κοινότητας και τα αίτια αυτών.

Έννοιες- κλειδιά:

Ήπια ισχύς, εκκοσμίκευση, πολιτικό Ισλάμ, εκπαίδευση

Summary

Education provides knowledge and skills while in parallel imparts values and can be used to shape ideologies. The interference of the state on education can be part of an effort to secularize and to contain the role of religion on education but it can also be used in the other direction, the one where it supports the role of religion in society. In the Turkish Republic, depending on the political circumstances, education was instrumentalized to support both directions. A typical example of such an instrumentalization is the role of Gülen movement through their school network. From 2002 onwards, the Islamic government which monopolizes the political life of Turkey, and the Gülen movement were acting as companions opposite the secular system of the country, with the main endeavour to restrict the role of the Kemalists in the political affairs of the country until the steady deterioration of their relation due to disagreement in various scopes. The pinnacle of this conflict was the accusations on behalf of the Islamic government to the movement for the failed

coup attempt on the 15th July of 2016. The goal of the hereto dissertation is to probe the fallout of the conflict between the Islamic government and the Gülen movement on the worldwide school network of the movement and the cause of the conflict.

Key words

Power, secularization, political Islam, education

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες.....	7
Εισαγωγή.....	8
Κεφάλαιο Πρώτο: Το κεμαλικό κοσμικό καθεστώς και η θέση του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία	
1.1 Η εγκαθίδρυση του κεμαλικού κοσμικού καθεστώτος: Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες και οι αρχές της κεμαλικής ιδεολογίας.....	13
1.2 Ο στρατός ως θεματοφύλακας του κεμαλικού κράτους.....	17
1.2.1 Ο ρόλος του στρατεύματος στην Τουρκία: πολιτικός ή στρατιωτικός;.....	17
1.2.2 Οι στρατιωτικές επεμβάσεις στην Τουρκία του 20ου αιώνα.....	20
1.3 Η εξέλιξη του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία.....	24
1.3.1 Η θέση του Ισλάμ στις απαρχές του πολυκομματισμού.....	24
1.3.2 Η ανάδυση του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ.....	26
1.3.3 Το Κ.Δ.Α. ως κυρίαρχος της πολιτικής σκηνής της Τουρκίας.....	29
Κεφάλαιο Δεύτερο: Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες εκκοσμίκευσης και εξισλαμισμού του τουρκικού εκπαιδευτικού συστήματος	
2.1 Ο ρόλος της εκπαίδευσης στο κεμαλικό κοσμικό καθεστώς.....	32
2.2 Η αναδιαμόρφωση του τουρκικού εκπαιδευτικού συστήματος.....	34
2.2.1 Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της τουρκικής εκπαίδευσης.....	34
2.2.2 Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες εκκοσμίκευσης.....	35
2.2.3 «Εκστρατεία για το αλφάβητο» και «Τουρκική Ιστορική Θέση»: Δύο καθοριστικές πολιτικές για την τουρκική εκπαίδευση.....	37
2.3 Η θέση της θρησκείας στο τουρκικό εκπαιδευτικό σύστημα την περίοδο του πολυκομματισμού.....	39
Κεφάλαιο Τρίτο: Η κοινότητα του Fethullah Gülen και ο ρόλος του στην πολιτική ζωή στην Τουρκία	
3.1 Ο Fethullah Gülen και οι απαρχές της κοινότητας.....	45
3.2 Η οργανωτική δομή της κοινότητας Gülen και το δίκτυο δραστηριοτήτων της.....	46
3.3 Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες της κοινότητας Gülen.....	49
3.4 Οι σχέσεις της κοινότητας του Fethullah Gülen με το πολιτικό σύστημα της Τουρκίας.....	52
3.5 Κοινότητα Gülen και ισλαμική κυβέρνηση του Κ.Δ.Α.: Η πορεία έως το πραξικόπημα της 15 ^{ης} Ιουλίου 2016.....	55

Κεφάλαιο Τέταρτο: Οι επιπτώσεις της σύγκρουσης μεταξύ της κυβέρνησης του Κ.Δ.Α. και της κοινότητας Gülen στο σχολικό δίκτυο της κοινότητας

4.1 Οι επιπτώσεις της επιδείνωσης των σχέσεων στο σχολικό δίκτυο της κοινότητας	61
4.2 Το ίδρυμα Maarif και ο ρόλος του στην προσπάθεια ελέγχου του διεθνούς σχολικού δικτύου της κοινότητας.....	64
Συμπεράσματα.....	69
Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	71

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Δ.Κ.: Δημοκρατικό Κόμμα
Δ.Ν.Τ.: Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
Ε.Ε.: Ευρωπαϊκή Ένωση
Ε.Σ.Σ.Δ.: Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
Η.Π.Α.: Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
Κ.Δ.Α.: Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης
Κ.ΔΙΚ.: Κόμμα Δικαιοσύνης
Κ.Ε.Δ.: Κόμμα Εθνικής Δράσης
Κ.Ε.Σ.: Κόμμα Εθνικής Σωτηρίας
Κ.Ε.Τ.: Κόμμα Εθνικής Τάξης
Κ.ΕΥ.: Κόμμα Ευημερίας
Κ.Μ.Π.: Κόμμα Μητέρας Πατρίδας
Κ.ΟΔ.: Κόμμα Ορθού Δρόμου
Ρ.Λ.Κ.: Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα
Σ.Ε.Α.: Συμβούλιο Εθνικής Ασφάλειας
Τ.Ε.Δ.: Τουρκικές Ένοπλες Δυνάμεις

Εισαγωγή

Η εκπαίδευση παρέχει γνώσεις και δεξιότητες, ενώ παράλληλα μεταλαμπαδεύει αξίες και λειτουργεί ως μέσο ανάπτυξης ιδεολογιών. Η παρέμβαση του κράτους στην εκπαίδευση μπορεί να αποτελέσει μία προσπάθεια εκκοσμίκευσης και περιορισμού του ρόλου της θρησκείας σε αυτήν, αλλά μπορεί να λειτουργήσει και προς την αντίθετη κατεύθυνση, αυτήν της ενίσχυσης του ρόλου της σε μία κοινωνία.¹ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα κρατικής παρέμβασης σε αυτήν αποτελεί η Τουρκία. Με την εγκαθίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας τον Οκτώβριο του 1923, ο Μουσταφά Κεμάλ εγκαινιάζει μία σειρά πολιτικών εκκοσμίκευσης περιορίζοντας το Ισλάμ στην ιδιωτική σφαίρα². Μέσω των προσπαθειών του αυτών, ο Κεμάλ στόχευε στην καλλιέργεια του εθνοτικού εθνικισμού, ώστε να εξασφαλίσει την πολιτισμική ομοιογένεια και την εθνική ενότητα³ σε ένα νεοσύστατο κράτος που έκρινε απαραίτητο να αποκτήσει σαφή ταυτότητα⁴. Απώτερος σκοπός του ήταν η δημιουργία ενός έθνους, το οποίο θα υποτασσόταν στο κράτος, ένα «κρατικό έθνος»⁵. Η περίπτωση του τουρκικού κράτους και οι πολιτικές που ακολούθησαν μεταπολεμικά τα απομεινάρια των Νεότουρκων και οι Κεμαλιστές, επαληθεύουν τις απόψεις των νεωτεριστών περί εθνικισμού, βάσει των οποίων το κράτος προϋπάρχει του έθνους και συμβάλλει στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας⁶, σε αντίθεση με τις πεποιθήσεις των αρχεγονικών περί ιστορικά προσδιορισμένης εθνικής ταυτότητας⁷.

Ιδιαίτερα στον τομέα της εκπαίδευσης, η κεμαλική ηγεσία, μετά την ανακήρυξη της Τουρκικής Δημοκρατίας, προχώρησε σε μία σειρά μεταρρυθμίσεων που είχαν ως στόχο να περιορίσουν τη σχέση της τουρκικής κοινωνίας με το Ισλάμ στη δημόσια σφαίρα και να ελέγξουν τη διαμόρφωση της ταυτότητας των μελλοντικών Τούρκων πολιτών⁸. Άλλωστε, η διδασκαλία της επίσημης γλώσσας, η διδασκαλία της ιστορίας βάσει όσων ορίζει η εκδοχή του κράτους και η καλλιέργεια συγκεκριμένων πολιτικών κατευθύνσεων αποτελούν κύρια στοιχεία όλων των εκκοσμιкуμένων εκπαιδευτικών προγραμμάτων⁹. Μέχρι και την έναρξη της πολυκομματικής περιόδου της Τουρκίας, το ισλαμικό στοιχείο διατηρείται στη συνείδηση των πιστών σε μεγάλο

¹ ΖΑΜΠΙΕΤΑ Εύη, *Σχολείο και θρησκεία*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2003, σελ.10

² ΓΩΓΟΣ Χ. Κωνσταντίνος, *Τουρκικό πολιτικό Ισλάμ και ισλαμιστικά δίκτυα στη Γερμανία*, Αθήνα, εκδοτικός οίκος Α. Α. Λιβάνη, 2011, σελ. 136

³ HEYWOOD Andrew, *Διεθνείς σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2013, σελ. 288

⁴ AKTAR Cengiz & INSEL Ahmet (1983) στο INSEL Ahmet, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017, σελ. 42.

⁵ ό.π., σελ. 42

⁶ HEYWOOD Andrew, *Διεθνείς σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2013, σελ. 284-285

⁷ HEYWOOD Andrew, *Διεθνείς σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2013, σελ. 284-285

⁸ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Γεράσιμος, *Τουρκία. Θρησκεία, Κοινωνία, Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004

⁹ ό.π., ΖΑΜΠΙΕΤΑ Εύη, σελ. 14.

βαθμό μέσα από τα διάφορα τάγματα που προσπαθούν να επιβιώσουν στην παρανομία¹⁰.

Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, δηλαδή την επικράτηση του ισλαμικού στοιχείου στις μέρες μας, η αποτελεσματικότητα αυτών των πολιτικών υπήρξε περιορισμένη.

Από τη δεκαετία του 1950 το Δημοκρατικό Κόμμα του Μεντερές προχωρά σε μία σειρά παραχωρήσεων στους Μουσουλμάνους, ενώ από το 1980 και μετά ο σκληρός πυρήνας του κράτους (ο στρατός) αρχίζει να αντιλαμβάνεται το Ισλάμ ως λύση κυρίως απέναντι στα αριστερά και τα κομμουνιστικά κινήματα¹¹. Παράλληλα με την πορεία του πολιτικού Ισλάμ στην πολυκομματική περίοδο, εμφανίζεται ο Fethullah Gülen, ο οποίος δημιουργεί και -κυρίως μετά το 1980- επεκτείνει μία νεο- νουρτζική κοινότητα της οποίας η δραστηριότητα επικεντρώνεται κυρίως στον τομέα της εκπαίδευσης με την ίδρυση σχολείων τόσο στην Τουρκία όσο και σε άλλες χώρες.

Βάσει της τυπολογίας των ισλαμικών κινήματων της Τουρκίας κατά τον Yavuz, η κοινότητα του Fethullah Gülen εντοπίζουμε ότι είναι ένα κοινωνικής προέλευσης νεο- νουρτζικό κίνημα που εκμεταλλεύεται μία σειρά ευκαιριών στον πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό τομέα, έχοντας ως άμεσους στόχους την διείσδυση της κοινότητας στον τομέα των Μ.Μ.Ε., της οικονομίας και της επιχειρηματικότητας, και της ιδιωτικής εκπαίδευσης, ώστε να προβάλλει το Ισλάμ ως πολιτισμικό κεφάλαιο της χώρας και να δημιουργήσει χώρο διαλόγου για την κατασκευή της τουρκοϊσλαμικής ταυτότητας¹².

Από το 2002 και μετά, η ισλαμική κυβέρνηση που μονοπωλεί την πολιτική ζωή της Τουρκίας και η κοινότητα Gülen λειτούργησαν ως συνοδοιπόροι απέναντι στο κοσμικό σύστημα της χώρας, με βασικό εγχείρημα τον περιορισμό του ρόλου των κεμαλιστών στην πολιτική ζωή της χώρας, μέχρι τη σταδιακή επιδείνωση των σχέσεών τους λόγω διαφωνίας σε διάφορα πεδία¹³. Αποκορύφωμα της σύγκρουσης αποτέλεσαν οι κατηγορίες εκ μέρους της ισλαμικής κυβέρνησης εναντίον της κοινότητας για την οργάνωση του αποτυχημένου πραξικοπήματος της 15^{ης} Ιουλίου 2016. Η σύγκρουση αυτή- όπως είναι αναμενόμενο- δεν άφησε ανεπηρέαστο κανέναν τομέα δραστηριοποίησης της κοινότητας Gülen. Βασικό διακύβευμα της σύγκρουσης αυτής αποτέλεσε το μερίδιο ισχύος που θα καταλάμβανε ο καθένας από τους δύο αυτούς αντιτιθέμενους πόλους μετά τον περιορισμό του μέχρι τότε κυρίαρχου παίκτη, του κεμαλικού κοσμικού καθεστώτος.

Η ισχύς είναι μία έννοια που είναι άμεσα συνυφασμένη με την πολιτική. Στην παγκόσμια πολιτική δηλώνει πως ένα κράτος εφαρμόζει πολιτικές χωρίς την παρέμβαση άλλων χωρών, ταυτίζοντας έτσι την ισχύ με την αυτονομία¹⁴. Ο Joseph Nye έχει σημειώσει πως η ισχύς είναι σαν

¹⁰ ό. π.

¹¹ YAVUZ M. Hakan, *Islamic Political Identity in Turkey*, New York, Oxford University Press, 2003, σελ. 59

¹² ό. π., σελ. 32.

¹³ ΣΤΕΛΓΙΑΣ Νίκος, *Η ΑΝΕΛΕΥΘΕΡΗ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. Η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού στην Τουρκία της Δεξιάς και των πραξικοπημάτων του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2017, σελ. 131

¹⁴ HEYWOOD Andrew, *Διεθνείς σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2013, σελ. 365.

την αγάπη, καθώς «είναι πιο εύκολο να τη βιώσεις παρά να την ορίσεις ή να τη μετρήσεις, αυτό όμως δε σημαίνει ότι δεν υπάρχει»¹⁵.

Τα δύο βασικά ερωτήματα που διατυπώνονται ως προς την ισχύ είναι «Πού εντοπίζεται;» και «Ποιος την έχει;». Την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου η απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα ήταν πολύ απλή. Το δίπολο Δύσης και Ανατολής που είχε διαμορφωθεί στην παγκόσμια τάξη δημιούργησε δύο σφαίρες επιρροής, αντίπαλες μεταξύ τους¹⁶.

Μετά όμως το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, η συζήτηση έχει επικεντρωθεί σε δύο ζητήματα. Αρχικά, στον κατακερματισμό της ισχύος σε περισσότερους παίκτες στο παγκόσμιο επίπεδο που μπορεί να είναι κυρίαρχα εθνικά δρώντα, μπορεί όμως και όχι. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ζήτημα αποτελεί και η μεταλλασσόμενη φύση που αυτή επιδεικνύει. Τα αυξημένα επίπεδα εκπαίδευσης, η ανάπτυξη των δικτύων επικοινωνίας και των νέων τεχνολογιών έχουν καταστήσει την ήπια ισχύ εξίσου σημαντική με τη σκληρή¹⁷.

Η σκληρή ισχύς, η οποία εμφανίζεται να ενσωματώνει την οικονομική και τη στρατιωτική, λειτουργεί ως μία «δύναμη επιβολής» με απώτερο σκοπό να αλλάξει κάποιες ενέργειες είτε μέσω της διατύπωσης απειλών είτε μέσω της προσφοράς κινήτρων. Αντίθετα, η ήπια ισχύς έχει ως στόχο να προχωρήσει στη διαμόρφωση απόψεων, πεποιθήσεων και ενεργειών μέσω έλξης και ταύτισης. Η ήπια ισχύς λειτουργεί κατά κύριο λόγο μέσω του πολιτισμού, της εκπαίδευσης και των πολιτικών ιδανικών, σε αντίθεση με τη χρήση βίας και την επιβολή κυρώσεων που αποτελούν στοιχεία της σκληρής ισχύος¹⁸.

Στις μέρες μας, οι χώρες που πρωτοστατούν σε παγκόσμιο επίπεδο είναι αυτές που, αφενός, κατέχουν τα μέσα της σκληρής ισχύος για να επιβάλουν την βούλησή τους, και αφετέρου, διαθέτουν τα μέσα για να συμβάλλουν στην ανάπτυξη των γειτονικών κρατών. Στο σύγχρονο κόσμο της αλληλεξάρτησης, όπου πέρα από τα κράτη και τους διεθνείς οργανισμούς φαίνεται να έχουν έναν αυξημένο ρόλο και οι διεθνικοί δρώντες, ο τομέας της εκπαίδευσης κατέχει έναν καθοριστικό ρόλο.

Ένα ανεπτυγμένο εκπαιδευτικό σύστημα που λειτουργεί ως πόλος έλξης σπουδαστών άλλων χωρών, μπορεί να φέρει μία χώρα στο προσκήνιο και να λειτουργήσει θετικά προς αυτήν σε διάφορους τομείς. Πέρα από τη γλώσσα και την επιστημονική κατάρτιση που αποκτούν οι σπουδαστές, γίνονται προοδευτικά πρεσβευτές των αρχών και του πολιτισμού αυτών των χωρών σε

¹⁵ NYE, Joseph, *Soft Power*, Public Affairs, Νέα Υόρκη, 2005 στο HEYWOOD Andrew, *Διεθνείς σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2013, σελ. 364.

¹⁶ HEYWOOD Andrew, *Διεθνείς σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2013, σελ. 59-61.

¹⁷ HEYWOOD Andrew, *Διεθνείς σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2013, σελ. 60-61.

¹⁸ NYE, Joseph, *Soft Power*, Public Affairs, Νέα Υόρκη, 2005 στο HEYWOOD Andrew, *Διεθνείς σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2013, σελ. 370- 371.

παγκόσμιο επίπεδο λειτουργώντας έτσι σαν ένα από τα αποτελεσματικότερα μέσα ήπιας ισχύος που διαθέτει μία χώρα¹⁹.

Η κοινότητα Gülen μέσω των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της λειτούργησε μέσα στις δεκαετίες σαν ένα εργαλείο ήπιας ισχύος της Τουρκίας. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της κοινότητας στο εξωτερικό σύστηναν στους σπουδαστές τους τον τουρκικό πολιτισμό, την τουρκική γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα, διαμορφώνοντας με αυτόν τον τρόπο τη θετική τους στάση απέναντι στην Τουρκία. Παράλληλα, συνέβαλαν στην ενίσχυση της επιρροής που ασκούσε η χώρα σε γειτονικές χώρες με τουρκόφωνους πληθυσμούς, αποκομίζοντας πολιτική και κοινωνική επιρροή σε πρώτη ανάγνωση και μετέπειτα σε πολλούς άλλους τομείς.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η διερεύνηση των επιπτώσεων της σύγκρουσης μεταξύ της ισλαμικής κυβέρνησης του Κ.Δ.Α. και της κοινότητας Gülen στο παγκόσμιο δίκτυο εκπαιδευτηρίων της κοινότητας και τα αίτια αυτών. Παρατηρείται η σύγκρουση της ισλαμικής κυβέρνησης ως φορέα σκληρής ισχύος από τη μία πλευρά και της κοινότητας, ενός φορέα ήπιας ισχύος από την άλλη.

Η υπόθεση εργασίας που επιχειρείται να διερευνηθεί μέσω της παρούσας εργασίας είναι η εξής:

Η σύγκρουση μεταξύ ενός κυρίαρχου δρόντος και ενός μη κυρίαρχου διεθνιστικού δρόντος έχει επιπτώσεις στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες του δεύτερου.

Η παρούσα εργασία αποτελεί προϊόν βιβλιογραφικής έρευνας. Η βιβλιογραφία που μελετήθηκε ήταν σε μεγάλο βαθμό δευτερογενής και αφορούσε στην πορεία του κεμαλικού κοσμικού καθεστώτος, τη θέση του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία και τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που αφορούσαν στον εξισλαμισμό και στην εκκοσμίκευση του τουρκικού εκπαιδευτικού συστήματος. Η μελέτη των παραπάνω κρίθηκε αναγκαία για να μπορέσει να γίνει κατανοητή στη συνέχεια η μελέτη μέσω δευτερογενών βιβλιογραφικών πηγών της ανάδυσης της κοινότητας Gülen στην Τουρκία και των σχέσεων που ανέπτυξε με την πολιτική ζωή της χώρας. Το υλικό συγκεντρώθηκε από τους ιστότοπους Υπουργείων, δημόσιων φορέων, Τύπο κ.λπ. στο Διαδίκτυο και μελετήθηκε κατά κύριο λόγο στην ενότητα που αφορά στις πρόσφατες πολιτικές εξελίξεις στην Τουρκία, αλλά και τις επιπτώσεις στο σχολικό δίκτυο της κοινότητας Gülen, λόγω του επίκαιρου χαρακτήρα των γεγονότων αυτών.

Η εργασία χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται το κεμαλικό κοσμικό καθεστώς και η θέση του πολιτικού Ισλάμ σε αυτό. Αρχικά, καταγράφονται οι αρχές της

¹⁹ COWAN G. & ARSENAUT A., Moving from Monologue to Dialogue to Collaboration: The Three Layers of Public Diplomacy, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 2008, Τόμος 616, Τεύχος 10 και NYE, J. (2005). Soft Power and Higher Education, Harvard University, σελ. 2 στο A AMIRBEK Aidarbek & YDRYS Kanat, Education And Soft Power: Analysis As An Instrument Of Foreign Policy, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2014, σελ. 2.

κεμαλικής ιδεολογίας και η εγκαθίδρυση του καθεστώτος. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στον ρόλο του στρατού ως θεματοφύλακα του κεμαλικού κράτους, καθώς και στις στρατιωτικές επεμβάσεις που έχουν πραγματοποιηθεί για τη διατήρησή του. Στη συνέχεια, η έρευνα επικεντρώνεται στο πολιτικό Ισλάμ από τις απαρχές του πολυκομματισμού μέχρι την επικράτηση του Κ.Δ.Α. στην πολιτική ζωή της Τουρκίας.

Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες εκκοσμίκευσης και εξισλαμισμού που έλαβαν χώρα κατά τον 20^ο αιώνα, από τον ρόλο που είχε η εκπαίδευση στο κεμαλικό κοσμικό καθεστώς και τον συγκεντρωτικό της χαρακτήρα έως τη θέση που έλαβε η θρησκεία σε αυτήν κατά την περίοδο του πολυκομματισμού.

Το τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην κοινότητα του του Fethullah Gülen. Η έρευνα επικεντρώθηκε στις απαρχές της και στους τομείς δραστηριοτήτων της με έμφαση στον τομέα της εκπαίδευσης. Στη συνέχεια, αναλύθηκαν οι σχέσεις που ανέπτυξε η κοινότητα με την πολιτική σκηνή της χώρας, καθώς και η συνεργασία και μετέπειτα σύγκρουση με το Κ.Δ.Α. που έφτασε έως το αποτυχημένο πραξικόπημα της 15^{ης} Ιουλίου 2016.

Το τέταρτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στις συνέπειες που έχει υποστεί το δίκτυο εκπαιδευτηρίων της κοινότητας σε παγκόσμιο επίπεδο λόγω της σύγκρουσης με την ισλαμική κυβέρνηση, ενώ αναλύεται η δράση του ιδρύματος Maarif, το οποίο δημιουργήθηκε από την ισλαμική κυβέρνηση με στόχο να λειτουργήσει ως αντίβαρο στη δράση της κοινότητας στον εκπαιδευτικό τομέα.

Τέλος, η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα και τις βιβλιογραφικές αναφορές.

Κεφάλαιο Πρώτο: Το κεμαλικό κοσμικό καθεστώς και η θέση του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία

Εισαγωγή

Στις 29 Οκτωβρίου 1923 ανακηρύχθηκε η Τουρκική Δημοκρατία²⁰. Το κράτος που δημιουργήθηκε ήταν το αποτέλεσμα της σταδιακής συρρίκνωσης και στη συνέχεια της πτώσης και του κατακερματισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²¹. Πρώτος πρόεδρος αυτού του νεοσύστατου κράτους εκλέχθηκε από την εθνοσυνέλευση ο Μουσταφά Κεμάλ, ένας υψηλόβαθμος στρατιωτικός που ηγήθηκε του αγώνα της Ανεξαρτησίας²². Το μονοκομματικό κράτος που δημιούργησε ο Κεμάλ περιόριζε τη θρησκεία στην ιδιωτική σφαίρα μέσω μίας σειράς πολιτικών εκκοσμίκευσης σε διάφορους τομείς της δημόσιας ζωής. Τον ρόλο θεματοφύλακα του κεμαλικού κράτους ανέλαβαν οι Τ.Ε.Δ., οι οποίες σε βάθος δεκαετιών παρενέβησαν στα πολιτικά πράγματα της χώρας, ώστε να διαφυλάξουν το υφιστάμενο καθεστώς και τον κοσμικό χαρακτήρα του κράτους.

Κατά την πρώτη περίοδο του πολυκομματισμού το Ρ.Λ.Κ., αναθεωρεί τη στάση που είχε τηρήσει απέναντι στους πιστούς μουσουλμάνους, επιτρέποντάς τους να νομιμοποιήσουν την παρουσία τους στην καθημερινή, κοινωνική ζωή, ενώ το 1969 κάνουν την εμφάνισή τους οι εκφραστές της ισλαμικής παράταξης με ηγέτη τον Νετζμετίν Ερμπακάν, μέσω του Millî Görüş, που εξελίσσεται στον κύριο εκφραστή του πολιτικού Ισλάμ στη χώρα και ο χώρος από τον οποίο προήλθαν οι διάφορες ισλαμικές παρατάξεις που διεκδίκησαν χώρο στην πολιτική ζωή της χώρας.

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι να κατανοηθούν οι βασικές αρχές πάνω στις οποίες οικοδομήθηκε το τουρκικό κράτος, ο ρόλος του στρατού στη διατήρηση του κεμαλικού καθεστώτος, καθώς και οι συνθήκες που οδήγησαν στην ανάδυση του πολιτικού Ισλάμ έως την επικράτηση του Κ.Δ.Α. στην πολιτική ζωή της χώρας.

1.1 Η εγκαθίδρυση του κεμαλικού κοσμικού καθεστώτος: Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες και οι αρχές της κεμαλικής ιδεολογίας

Στόχος του Κεμάλ ήταν η δημιουργία ενός κράτους το οποίο θα ανταποκρινόταν στα δυτικά πρότυπα της εποχής. Οι μεταρρυθμίσεις στις οποίες θα προέβαινε εισήγαγαν τη χώρα στην περίοδο του μονοκομματισμού, που διήρκεσε από το 1923 έως το 1945 με κύριο πολιτικό φορέα το Ρ.Λ.Κ. .

²⁰ Βλ. ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 230.

²¹ Βλ. ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 2013, σελ. 71.

²² ό.π., ZÜRCHER J. Eric, σελ. 202, 230.

Οι μεταρρυθμίσεις αυτές αποσκοπούσαν στην εδραίωση του κράτους και στην εκκοσμίκευση τόσο των θεσμών του όσο και της τουρκικής κοινωνίας. Η θρησκεία θα περιοριζόταν στην ιδιωτική σφαίρα των πολιτών και ταυτόχρονα το κράτος θα αποκτούσε τον έλεγχο των θρησκευτικών θεσμών, αλλά και των πιστών²³. Ο ίδιος ο Κεμάλ τόνισε άλλωστε ότι «ο Μουσουλμανισμός πρέπει να αναδειχθεί και να παύσει να χρησιμοποιείται ως πολιτικό μέσο, πράγμα που συμβαίνει εδώ και αιώνες»²⁴. Η εκκοσμίκευση έλαβε χώρα σε τρία πεδία: σε αυτό του κράτους, της εκπαίδευσης και της νομοθεσίας, στο πεδίο των θρησκευτικών συμβόλων και στο πεδίο της κοινωνικής ζωής²⁵.

Με το σουλτανάτο να έχει καταργηθεί από το 1922, ο Κεμάλ προχώρησε στην κατάργηση ενός ακόμα θεσμού, αυτού του χαλιφάτου, την 1η Μαρτίου 1924. Την ίδια χρονιά καταργεί το Υπουργείο Θρησκευτικών Υποθέσεων και Ευαγών Ιδρυμάτων που αντικαθιστά με τη Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων και το Γενικό Διευθυντήριο για τα Θρησκευτικά Ιδρύματα, καθώς και τον θεσμό του σεϊχουλισλάμη²⁶. Ωστόσο, το Σύνταγμα που ψηφίστηκε την ίδια χρονιά όριζε στο άρθρο 2 το Ισλάμ ως επίσημη θρησκεία του κράτους, ένα άρθρο το οποίο καταργήθηκε το 1928 μαζί με τις θρησκευτικές αναφορές στους όρκους που έδιναν ο πρόεδρος, καθώς και τα μέλη της εθνοσυνέλευσης²⁷.

Επίσης, κατάργησε τα ισλαμικά δικαστήρια θέτοντας αποκλειστικά υπεύθυνο για τα ζητήματα της νομοθετικής εξουσίας την εθνοσυνέλευση και για τα ζητήματα της δικαστικής εξουσίας τα ανεξάρτητα δικαστήρια που υπάγονταν στο Υπουργείο Δικαιοσύνης²⁸. Σε επίπεδο νομοθεσίας, το 1926 υιοθετήθηκε επίσημα ο ιταλικός ποινικός και ο ελβετικός αστικός κώδικας. Αυτή η μεταρρύθμιση κατήργησε το οικογενειακό δίκαιο, το οποίο αποτελούσε το τελευταίο προπύργιο της σαρία. Κατοχυρώθηκε ο πολιτικός γάμος, το διαζύγιο, ο γάμος μεταξύ μουσουλμάνας με μη μουσουλμάνο, αλλά και το δικαίωμα των ενηλίκων να αλλάζουν το θρήσκευμά τους. Τέλος, βάσει του ποινικού κώδικα απαγορεύτηκε η δημιουργία θρησκευτικών συλλόγων²⁹.

Σε επίπεδο συμβόλων, ο Κεμάλ προέβη σε μια σειρά από μεταρρυθμίσεις που άλλες είχαν άμεση σχέση με τη θρησκεία και άλλες επεδίωκαν να λειτουργήσουν ως συμβολισμοί της

²³ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Γεράσιμος, *Τουρκία. Θρησκεία, Κοινωνία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σελ.36.

²⁴ KEMAL Gazi Mustafa, NUTUK. Ο Μέγας Ρητορικός, Β΄ τόμος, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2009, σελ.482.

²⁵ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 253.

²⁶ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Γεράσιμος, *Τουρκία. Θρησκεία, Κοινωνία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004., σελ. 37 και στο LEWIS Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας. ΤΟΜΟΣ Ι. Τα στάδια της ανάδυσης*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2001, σελ. 523.

²⁷ ΜΗΤΡΑΡΑΣ Αριστοτέλης, *Ο Τουρκικός Εθνικισμός του Ζιγιά Γκιοκάπ και ο Κεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2012, σελ. 244.

²⁸ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Γεράσιμος, *Τουρκία. Θρησκεία, Κοινωνία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004., σελ. 37 και στο LEWIS Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας. ΤΟΜΟΣ Ι. Τα στάδια της ανάδυσης*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2001, σελ. 523.

²⁹ LEWIS Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας. ΤΟΜΟΣ Ι. Τα στάδια της ανάδυσης*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2001, σελ. 536 και στο ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 253.

συνολικής εκσυγχρονιστικής πορείας που ήθελε να ακολουθήσει η χώρα. Το 1925 καταργήθηκε το φέσι και αντικαταστάθηκε από το καπέλο³⁰. Ο Κεμάλ θεωρούσε ότι το φέσι ήταν «*έμβλημα άγνοιας, αμέλειας, φανατισμού και μίσους εναντίον της προόδου και του πολιτισμού*» και η χρήση του ποινικοποιήθηκε³¹. Την ίδια χρονιά απαγορεύτηκε η χρήση θρησκευτικών ρούχων εκτός των χώρων θρησκευτικής λατρείας, ενώ το 1926 καθιερώθηκε η χρήση του γρηγοριανού ημερολογίου και του δυτικού τρόπου μέτρησης της ώρας. Το 1928 καθιερώθηκε η χρήση των δυτικών αριθμών και το 1931 το δυτικό σύστημα μέτρησης. Το 1934 υιοθετήθηκε η χρήση επωνύμων από τους Τούρκους πολίτες. Στον ίδιο τον Κεμάλ δόθηκε το επώνυμο Ατατούρκ που σημαίνει “Πατέρας των Τούρκων”. Το 1935 ορίστηκε ως επίσημη ημέρα της εβδομάδας η Κυριακή αντί της Παρασκευής που ίσχυε έως τότε³², ενώ ρηξικέλυθη απόφαση για την τουρκική κοινωνία ήταν και η κατασκευή αγαλμάτων του Κεμάλ πρώτα στην Κωνσταντινούπολη το 1926 και έναν χρόνο μετά στην Άγκυρα. Η πρακτική αυτή είναι μέχρι σήμερα απαγορευμένη από το Ισλάμ, το οποίο δεν επιτρέπει την αναπαράσταση ανθρώπων, ακόμα κι αν αυτή δεν είχε καμία σχέση με τις θρησκευτικές πρακτικές³³.

Σε επίπεδο κοινωνικής ζωής, μία από τις σημαντικότερες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Κεμάλ ήταν η απαγόρευση των *tarikat*, των θρησκευτικών ταγμάτων των δερβίσηδων. Η λήψη αυτού του μέτρου ήταν συνέπεια της κουρδικής εξέγερσης που ξέσπασε το 1925 με ηγέτες δερβίσηδες, ως αντίδραση στην περιθωριοποίηση του Ισλάμ από τη δημόσια σφαίρα. Η απαγόρευση που εφαρμόστηκε από τον Νοέμβριο του 1925 περιελάμβανε το κλείσιμο των μοναστηριών και την απαγόρευση θρησκευτικών συναθροίσεων. Η συγκεκριμένη μεταρρυθμιστική προσπάθεια ξέφευγε από τις προσπάθειες εκκοσμίκευσης της κοινωνίας και ελέγχου των θρησκευτικών θεσμών, καθώς αφορούσε λαϊκές εκφράσεις θρησκευτικότητας και παραδόσεις. Στα αστικά κέντρα η εφαρμογή της μεταρρύθμισης πέτυχε, αφού αναγκάστηκαν τα μυστικιστικά αυτά τάγματα να δράσουν για τις επόμενες δεκαετίες σε καθεστώς παρανομίας³⁴.

Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Κεμάλ που αναλύθηκαν παραπάνω είχαν ως ιδεολογική βάση τους τον κεμαλισμό και τις έξι αρχές που τον αποτελούσαν. Διατυπώθηκαν στο 3ο συνέδριο του Ρ.Α.Κ. (στο έμβλημα του οποίου αναπαριστούνται με έξι βέλη), ενώ το 1937 ενσωματώθηκαν στο Σύνταγμα της χώρας. Οι αρχές αυτές ήταν ο εθνικισμός, η κοσμικότητα, ο ρεπουμπλικανισμός,

³⁰ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 254.

³¹ ό.π., LEWIS Bernard, σελ. 530.

³² ό.π., ZÜRCHER J. Eric, σελ. 254.

³³ REED A. Howard, *Ataturk's secularizing legacy and the continuing vitality of Islam in Republican Turkey* στο PULLAPILLY K. Cyriac, *ISLAM in the contemporary world*, Indiana, Cross Roads Books, 1980, σελ. 324.

³⁴ Βλ. LEWIS Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*. ΤΟΜΟΣ Ι. Τα στάδια της ανάδυσης, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2001, σελ. 525 και στο ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 258- 259.

ο κρατισμός, η επαναστατικότητα και ο ποπουλισμός³⁵. Αναλυτικότερα η καθεμία από τις αρχές αυτές δηλώνει:

α) Εθνικισμός: Ο εθνικισμός αποτελούσε ακρογωνιαίο λίθο του κεμαλισμού. Ο παραγκωνισμός της θρησκείας από τη δημόσια σφαίρα που αποτελούσε το βασικότερο συνεκτικό στοιχείο των πολιτών έπρεπε να αντικατασταθεί από μια εθνική ταυτότητα και να καλλιεργηθεί η εθνική συνείδηση των πολιτών³⁶.

β) Κοσμικότητα: Καθ' όλη τη διάρκεια της μονοκομματικής περιόδου η κοσμικότητα έχει μια έντονα παρεμβατική διάσταση³⁷. Η αρχή της κοσμικότητας, όπως αναλύσαμε πρωτύτερα, εφαρμόστηκε μέσω μιας σειράς ριζοσπαστικών μεταρρυθμιστικών προσπαθειών που είχαν ως στόχο τον περιορισμό της θρησκείας στον ιδιωτικό βίο των πιστών και τον πλήρη έλεγχο των διαφόρων θεσμών της από το κράτος³⁸.

γ) Ρεπουμπλικανισμός: Η αρχή του ρεπουμπλικανισμού τονίζει την αναγκαιότητα ύπαρξης ενός συντάγματος για να μπορέσει το κράτος να λειτουργήσει ομαλά και να κατοχυρώνεται η εθνική κυριαρχία. Με αυτήν την αρχή επιτεύχθηκε η απόρριψη της κυριαρχίας ενός άνδρα, όπως είχε καθιερωθεί με τον σουλτάνο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία³⁹.

δ) Κρατισμός: Μέσω της αρχής του κρατισμού κατοχυρώθηκε η δυνατότητα παρέμβασης του κράτους σε υποθέσεις που κυρίως επικεντρώνονταν στον οικονομικό τομέα και ήταν απόρροια των ανησυχιών που υπήρχαν ότι μελλοντικά η τουρκική οικονομία μπορεί να υπάγεται στον έλεγχο άλλων δυνάμεων, όπως συνέβη με τις χριστιανικές κοινότητες κατά τον 19ο αιώνα. Στα πλαίσια της εν λόγω αρχής, κρατικοποιήθηκαν οι μεγάλες βιομηχανίες της χώρας ήδη από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης της Τουρκικής Δημοκρατίας, καθώς και διάφορες άλλες εταιρείες παροχής υπηρεσιών (π.χ. ταχυδρομεία, σιδηροδρομικά δίκτυα...)⁴⁰.

ε) Επαναστατικότητα: Μέσω αυτής της αρχής ο Κεμάλ επεδίωξε να εξομοιώσει σε σπουδαιότητα την επανάσταση της οποίας ηγήθηκε ο ίδιος με άλλες (π.χ. Γαλλική Επανάσταση) και νομιμοποιούσε όλες τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που έγιναν για την εδραίωση του τουρκικού

³⁵ ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 2013, σελ. 72 και στο ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 248.

³⁶ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 247.

³⁷ ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017, σελ. 44.

³⁸ ό.π., ZÜRCHER J. Eric, σελ. 247.

³⁹ ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 2013, σελ. 73.

⁴⁰ ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 2013, σελ. 74.

κράτους και των θεσμών του, όσο βίαιες κι αν ήταν. Ταυτόχρονα, διασφάλιζε και την ανάγκη υπεράσπισης του κράτους που προέκυψε μέσω της επανάστασης με κάθε κόστος, αλλά και τη διατήρηση του επαναστατικού πνεύματος, το οποίο θα προστάτευε τα επιτεύγματα της κεμαλικής περιόδου ⁴¹.

στ) Ποπουλισμός: Ο ποπουλισμός στην κεμαλική ιδεολογία εκφράζει την ανάγκη για ισότητα μεταξύ των πολιτών και τη δημιουργία μιας αταξικής κοινωνίας. Μέσω του ποπουλισμού κατοχυρώνεται το στοιχείο της εθνικής ενότητας όλων των πολιτών που συγκροτούν το τουρκικό έθνος υπό την καθοδήγηση του Κεμάλ⁴².

Η αυστηρή προσήλωση στις κεμαλικές αρχές και στις μεταρρυθμίσεις κατά τη μονοκομματική περίοδο της Τουρκικής Δημοκρατίας έδειξε σε πρώτη όψη τη λανθασμένη εικόνα ότι το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Κεμάλ είχε επιτύχει. Ιδιαίτερη έμφαση είχε δοθεί στην ανάπτυξη μιας εθνικής αστικής τάξης που θα είχε διακριθεί στην εκπαίδευση, στην εκβιομηχάνιση της χώρας, στην εμφάνιση Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και σε άλλους κοινωνικούς τομείς, έχοντας ως στόχο την πλήρη αποστασιοποίηση από το οθωμανικό παρελθόν. Οι παραδόσεις όμως, του μεγαλύτερου ποσοστού του πληθυσμού, καθώς και η άρνησή του να αποδεχτεί και να ενστερνιστεί αυτές τις αλλαγές, που ήταν αποτέλεσμα μιας βίαιης και εκ των άνω διαδικασίας δυτικοποίησης, δεν άργησαν να κάνουν εμφανή την αποτυχία του εγχειρήματος⁴³.

1.2 Ο στρατός ως θεματοφύλακας του κεμαλικού κράτους

1.2.1 Ο ρόλος του στρατεύματος στην Τουρκία: πολιτικός ή στρατιωτικός;

Ο βαθμός εκδημοκρατισμού μιας κοινωνίας κρίνεται από αρκετές παραμέτρους. Μία από τις βασικότερες είναι ο ρόλος που έχει το στράτευμα στην πολιτική ζωή της χώρας. Το στράτευμα θα πρέπει να μην αναμειγνύεται στα πολιτικά ζητήματα, να μη χαίρει ιδιαίτερης αντιμετώπισης από το πολιτικό σύστημα σε σχέση με άλλους θεσμούς και να αποδέχεται τις εξελίξεις σε πολιτικό επίπεδο. Στην περίπτωση που τηρούνται τα προαναφερθέντα ικανοποιείται μία από τις κυριότερες παραμέτρους εκδημοκρατισμού. Στην Τουρκία όμως, ο ρόλος, η δυνατότητα παρέμβασης και η αυτονομία που έχει το στράτευμα αναπόδραστα το αναδεικνύουν σε τροχοπέδη κατά τη διαδικασία εκδημοκρατισμού της χώρας⁴⁴. Η ύπαρξη μιας παράλληλης στρατιωτικής δομής στην αντίστοιχη

⁴¹ ό.π., σελ. 73- 74.

⁴² ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Σία, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός. Ισλάμ και Τουρκοκύπριοι στη δαιδαλώδη διαδρομή του Κεμαλισμού*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σελ. 24 και στο ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 2013, σελ. 73, 75.

⁴³ ό.π., ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, σελ. 78, 116.

⁴⁴ ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Οι τουρκικές ένοπλες δυνάμεις ως κοινωνική τάξη στο ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, Ο τουρκικός στρατός. Ένα πολιτικό κόμμα, μια κοινωνική τάξη*, Αθήνα, εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2007, σελ. 63- 64.

πολιτική έχει υπονομεύσει στο παρελθόν τις πολιτικές κατευθύνσεις της εκάστοτε εκλεγμένης κυβέρνησης⁴⁵, όπως θα καταστεί σαφές σε επόμενη υποενότητα.

Ήδη από την Οθωμανική Αυτοκρατορία το στράτευμα διατηρούσε μία περίοπτη θέση στην κοινωνία. Με την ανακήρυξη της Τουρκικής Δημοκρατίας, ο στρατός μετέβαλλε τον ρόλο του και από θεσμός διατήρησης της ασφάλειας μετατράπηκε σε ρυθμιστική αρχή και θεματοφύλακα της κυρίαρχης ιδεολογίας και των αρχών της⁴⁶. Μια έντονα αυταρχική, σχεδόν δικτατορική, εθνικιστική ιδεολογία, όπως ο κεμαλισμός, που μετατράπηκε σε «κοσμική θρησκεία», με τον Κεμάλ να χαρακτηρίζεται συχνά ως προφήτης, είχε την ανάγκη μιας επίλεκτης ομάδας, ενός κυρίαρχου σώματος, που θα λειτουργούσε ως ο αποκλειστικός και υπερκομματικός ρυθμιστής του εγκαθιδρυμένου συστήματος⁴⁷.

Οι Τ.Ε.Δ. διαθέτουν δύο μέσα αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας. Το πρώτο είναι η διαδικασία μετάδοσης κατά τη στρατιωτική θητεία στους άνδρες των βασικών αρχών του κεμαλισμού και των αντιλήψεών του για τη θέση της θρησκείας και την ανάγκη της εκκοσμίκευσης. Το δεύτερο μέσο που διαθέτουν είναι ο έλεγχος για τη διατήρηση του υπάρχοντος συστήματος ακόμα και με τη μέθοδο της επέμβασης στα πολιτικά τεκταινόμενα της χώρας⁴⁸. Αυτός ο ελεγκτικός και ταυτόχρονα παρεμβατικός ρόλος των Τ.Ε.Δ. που κατοχυρώθηκε ήδη από το 1935 στα άρθρα 34 και 35 του Εσωτερικού Κανονισμού Λειτουργίας στοχεύει, όχι μόνο στη διασφάλιση του κεμαλισμού, αλλά και του κυρίαρχου ρόλου των ίδιων των Τ.Ε.Δ. στην πολιτική ζωή της χώρας⁴⁹. Αυτή η δυνατότητα επέμβασης με τη μορφή πραξικοπήματος έχει εφαρμοστεί κατά την περίοδο του πολυκομματισμού στην Τουρκία σε διαφορετικές περιπτώσεις, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

Βασικό ζήτημα γύρω από τον ηγεμονικό ρόλο των Τ.Ε.Δ. είναι η στάση του πολιτικού συστήματος της χώρας απέναντι σε αυτές. Από το 1960, οπότε και έλαβε χώρα το πρώτο πραξικόπημα, διαφάνηκε μια παθητική και αμυντική στάση από την πλευρά του πολιτικού συστήματος. Κυριότερο αίτιο αυτής της αντίδρασης ήταν η καταφυγή των Τ.Ε.Δ. σε πραξικοπήματα αρκετές φορές κατά τη διάρκεια του πολυκομματισμού. Η στρατιωτική επέμβαση στο πολιτικό γίνεσθαι της χώρας δεν παρέμεινε μια δυνατότητα που απλά κατέχουν οι Τ.Ε.Δ. και δυνητικά θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν κάποια στιγμή. Η εφαρμογή της δημιουργεί προηγούμενο, το οποίο προδιαθέτει το πολιτικό σύστημα και συμβάλλει σημαντικά στη

⁴⁵ SAKALLIOĞLU Cizre Ümit, *The Anatomy of the Turkish Military's Political Autonomy, Comparative Politics*, Τόμος 29, Τεύχος 2, 1997, σελ. 151.

⁴⁶ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Σία, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός. Ισλάμ και Τουρκοκύπριοι στη δαιδαλώδη διαδρομή του Κεμαλισμού*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σελ. 57.

⁴⁷ ό.π., σελ 56- 57, 73.

⁴⁸ ΤΖΙΖΠΕ Ουμίτ, *Κυρίαρχη ιδεολογία και τουρκικές ένοπλες δυνάμεις: Μια ανάλυση εννοιών και σχέσεων στο ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, Ο τουρκικός στρατός. Ένα πολιτικό κόμμα, μια κοινωνική τάξη*, Αθήνα, εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2007, σελ.148.

⁴⁹ ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 2013, σελ. 78, 80.

διαμόρφωση της στάσης του απέναντι στο στράτευμα. Ένας ακόμη λόγος αυτής της στάσης βρίσκεται ερείσματα στα θεμέλια της Τουρκικής Δημοκρατίας, η οποία αποτελεί το νικηφόρο αποτέλεσμα του τουρκικού αγώνα για την ανεξαρτησία. Ο ιδρυτής της ήταν ένας αξιωματικός που αναδείχθηκε ηγέτης πέρα από το στρατιωτικό και σε πολιτικό επίπεδο, ενώ πολλά από τα κυριότερα ιδρυτικά στελέχη και μέλη του στενού πυρήνα του Κεμάλ ήταν και αυτά στρατιωτικοί. Τέλος, σημαντική παράμετρος νομιμοποίησης του κεντρικού ρόλου που κατέχουν οι Τ.Ε.Δ. στην πολιτική προσφέρει η ίδια η τουρκική κοινωνία και ο πατερναλιστικός χαρακτήρας που τη διακρίνει⁵⁰. Έτσι, λοιπόν διατηρείται μια αυτονομία από την πλευρά των Τ.Ε.Δ. και ταυτόχρονα μια ουδέτερη στάση από τις πολιτικές δυνάμεις, η οποία εκτείνεται και σε ζητήματα πέραν της πολιτικής σκηνής. Οι στρατιωτικές δαπάνες, η διάρκεια της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας, ο προϋπολογισμός του εξοπλισμού και τα προνόμια που απολαμβάνουν μέλη των Τ.Ε.Δ. είναι ζητήματα στα οποία καμία πολιτική δύναμη δεν έχει τη δυνατότητα ελέγχου ή παρέμβασης⁵¹.

Σύμφωνα με τον Μπαϊράμογλου, οι σχέσεις μεταξύ στρατού και πολιτικής στο τουρκικό κράτος εξηγούνται από το «διοικητικό μοντέλο του πολέμου», του οποίου στόχος είναι ο πλήρης έλεγχος των πολιτικών εξελίξεων από τον στρατό⁵². Στηρίζεται στη συχνή ύπαρξη συνθηκών ανασφάλειας και κινδύνου σε πολιτικό επίπεδο που επιτρέπουν στο μοντέλο αυτό να ενδυναμώνει την παρουσία του και να επαναπροσδιορίζει τις εξελίξεις στο πολιτικό σκηνικό⁵³. Οι απαρχές αυτού του μοντέλου εντοπίζονται στον τουρκικό πόλεμο για την ανεξαρτησία, όταν ο Κεμάλ με συγκεκριμένες αποφάσεις του ενίσχυσε τον ρόλο της στρατιωτικής διοίκησης απέναντι σε άλλους θεσμούς και την ενέπλεξε στη διαδικασία λήψης αποφάσεων τόσο στις εσωτερικές όσο και στις εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις. Με το Σύνταγμα του 1921 ο ίδιος ο Κεμάλ συγκέντρωσε στο πρόσωπό του το σύνολο σχεδόν των εξουσιών έχοντας τις ιδιότητες του αρχιστράτηγου, του προέδρου της εθνοσυνέλευσης και του προέδρου του συμβουλίου των Υπουργών. Στο πρόσωπό του λοιπόν, με μια απόλυτα συγκεντρωτική τακτική, συνδυάστηκαν πολιτικά και στρατιωτικά καθήκοντα⁵⁴.

Τα δύο βασικά χαρακτηριστικά αυτού του διοικητικού μοντέλου είναι η αυτονομία και ο συγκεντρωτισμός. Η αυτονομία που έχουν οι Τ.Ε.Δ. απέναντι στην κρατική εξουσία είναι εμφανής στη δυνατότητα να παρέμβουν σε ζητήματα όχι μόνο στρατιωτικής, αλλά και πολιτικής φύσεως, αποποιούμενες ταυτόχρονα τις πολιτικές ευθύνες. Επίσης, η έλλειψη αποκέντρωσης αρμοδιοτήτων και η συγκέντρωση όλων των καθηκόντων των Τ.Ε.Δ. σε ένα αξίωμα, σε συνδυασμό με την

⁵⁰ ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, Οι τουρκικές ένοπλες δυνάμεις ως κοινωνική τάξη στο ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, *Ο τουρκικός στρατός. Ένα πολιτικό κόμμα, μια κοινωνική τάξη*, Αθήνα, εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2007, σελ. 64- 65.

⁵¹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, Οι τουρκικές ένοπλες δυνάμεις ως κοινωνική τάξη στο ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, *Ο τουρκικός στρατός. Ένα πολιτικό κόμμα, μια κοινωνική τάξη*, Αθήνα, εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2007, σελ. 68- 73.

⁵² ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, Στρατός και πολιτική στο ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, *Ο τουρκικός στρατός. Ένα πολιτικό κόμμα, μια κοινωνική τάξη*, Αθήνα, εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2007, σελ. 81.

⁵³ ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, Στρατός και πολιτική στο ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, *Ο τουρκικός στρατός. Ένα πολιτικό κόμμα, μια κοινωνική τάξη*, Αθήνα, εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2007, σελ. 81.

⁵⁴ ό.π., σελ. 81- 82.

ασάφεια στη διατύπωση του συνόλου των αρμοδιοτήτων του στρατού, διαμορφώνουν έναν θεσμό με δυνατότητες παρέμβασης στο πολιτικό σύστημα που ταυτόχρονα όμως διατηρεί καλά προστατευμένα τα δικά του εσωτερικά ζητήματα εμποδίζοντας την οποιαδήποτε παρέμβαση σε αυτά⁵⁵.

Κατά την περίοδο 1923- 1927 το μοντέλο αυτό κατορθώνει να εδραιωθεί στην τουρκική πολιτική πραγματικότητα και να αποκτήσει νομιμοποίηση μέσω μιας σειράς ρυθμίσεων. Η πρώτη από αυτές αφορούσε στην πλήρη εξάρτηση όλων των στρατιωτικών μονάδων από τον αρχηγό ΓΕΕΘΑ και η δεύτερη αφορούσε στην κατάργηση του Υπουργείου Ενόπλων Δυνάμεων και την αντικατάστασή του από το ανεξάρτητο Αρχηγείο Ενόπλων Δυνάμεων. Η τρίτη ρύθμιση αφορούσε στον κανονισμό του Ανώτατου Στρατιωτικού Συμβουλίου που όριζε τις αρμοδιότητές του και τη σύνθεσή του, ενισχύοντας σημαντικά τις αρμοδιότητες του αρχηγού ΓΕΕΘΑ, την αυτονομία και τον συγκεντρωτικό χαρακτήρα της στρατιωτικής εξουσίας⁵⁶.

1.2.2 Οι στρατιωτικές επεμβάσεις στην Τουρκία του 20ου αιώνα

Η πολυκομματική περίοδος στην Τουρκία ξεκίνησε τυπικά το 1945 και μέχρι και τη δεκαετία του 1990 σημαδεύτηκε από τέσσερις επεμβάσεις- και πολλές απόπειρες- του στρατεύματος στην πολιτική ζωή της χώρας. Η υιοθέτηση του πολυκομματισμού έχει ερμηνευτεί σαν μια προσπάθεια του στρατιωτικού κατεστημένου της Τουρκίας να δημιουργήσει αναχώματα, με τη μορφή πολιτικών κομμάτων, ανάμεσα σε εκείνο και διάφορες κοινωνικές ομάδες που επίκεινται να συγκρουστούν μαζί του. Με αυτή τη χαρακτηριστική «ένεση εκδημοκρατισμού», όπως σημειώνουν οι Γιαλουρίδης και Λαγγίδης, εκτονώθηκαν οι κοινωνικές πιέσεις και το κεμαλικό καθεστώς δεν κινδύνευε⁵⁷.

Στις 14 Μαΐου 1950 κέρδισε τις εκλογές το Δ.Κ. με επικεφαλής τον Αντνάν Μεντερές. Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του, αν και σε τυπικό επίπεδο τηρούσε τις αρχές του κεμαλισμού, οι πολιτικές που ακολούθησε αμφισβήτησαν τις αρχές του κρατισμού, του ποπουλισμού και της κοσμικότητας. Η αμφισβήτηση του κεμαλικού καθεστώτος και του κυριότερου φορέα του, του στρατεύματος, σε συνδυασμό με τη διαφθορά που χαρακτήριζε το Δ.Κ., την οικονομική κρίση, αλλά και την αποτυχία του κόμματος να εφαρμόσει τις υποσχέσεις του, οδήγησαν στην πρώτη επέμβαση του στρατού στις 27 Μαΐου 1960⁵⁸. Το πραξικόπημα οργανώθηκε από μια ομάδα στρατιωτικών και παρόλο που έγινε δεκτό από τις Τ.Ε.Δ., δεν είχε τα απαραίτητα ερείσματα στο εσωτερικό τους⁵⁹.

⁵⁵ ό. π., σελ. 83- 84.

⁵⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. ό.π. σελ. 84- 92.

⁵⁷ ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 2013, σελ. 80.

⁵⁸ ό. π., σελ. 82- 84.

⁵⁹ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 318.

Αυτό το πρώτο πραξικόπημα, το οποίο είδε θετικά μερίδα της κοινής γνώμης⁶⁰, είχε σημαντικές συνέπειες σε πολιτικό επίπεδο. Προκλήθηκε από την ανάγκη διαφύλαξης του κεμαλικού καθεστώτος και του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους και χαρακτηρίστηκε «επανάσταση», αλλά και «δημοκρατικό πραξικόπημα»⁶¹. Απόρροια του πραξικοπήματος ήταν το Σύνταγμα του 1961, το οποίο κατοχύρωσε τον πολυκομματισμό, στοχεύοντας στη διαίρεση του συνόλου των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων σε περισσότερα από δύο αντίθετα πολιτικά κόμματα, ώστε να είναι δύσκολη η επίτευξη της αυτοδυναμίας. Επίσης, κατοχυρώθηκε η ανεμπόδιστη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων, εφόσον αποδέχονταν τον κοσμικό χαρακτήρα του κράτους και δεν υπονόμευαν με τις πολιτικές τους τη δημοκρατία και την εθνική ενότητα⁶².

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970, οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες στην Τουρκία δοκιμάζονται ξανά. Η αδυναμία της κυβέρνησης Ντεμιρέλ να προωθήσει μια σειρά μεταρρυθμίσεων και η βία που έχει ξεσπάσει στην τουρκική κοινωνία οδηγούν τις Τ.Ε.Δ. να ανταποκριθούν στον συνταγματικό τους ρόλο, παραδίδοντας στην κυβέρνηση τελεσίγραφο στις 12 Μαρτίου 1971, βάσει του οποίου ζητούσαν να εξαλειφθεί το κλίμα ανασφάλειας και να συνεχιστούν οι προσανατολισμένες στον κεμαλισμό μεταρρυθμίσεις. Η άρνηση της κυβέρνησης και η παραίτησή της οδήγησε στον σχηματισμό νέας κυβέρνησης. Παρά την αλλαγή στην πολιτική ηγεσία οι νέες τρομοκρατικές επιθέσεις οδήγησαν στην κήρυξη του στρατιωτικού νόμου στα τέλη Απριλίου σε επαρχίες και αστικά κέντρα του κράτους για εξομάλυνση της κατάστασης. Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε μέχρι τις εκλογές του 1973⁶³.

Καθοριστικές όμως αυτής της περιόδου ήταν οι συνταγματικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν σε συνολικά σαράντα τέσσερα άρθρα. Βάσει αυτών των αλλαγών περιορίστηκαν σημαντικές συνταγματικά κατοχυρωμένες ελευθερίες, ενώ ενισχύθηκε ο ρόλος της κρατικής εξουσίας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την κατάργηση της αυτονομίας των πανεπιστημίων και της ελευθερίας του Τύπου⁶⁴.

Παρά την προσπάθεια του κεμαλικού καθεστώτος να επιβάλει την τάξη με κύριο φορέα του τις Τ.Ε.Δ., το πολιτικό σκηνικό στα τέλη της δεκαετίας του 1970 χαρακτηρίζεται, πέρα από τη συνεχιζόμενη οικονομική κρίση, και από τη βία. Κύρια πεδία έκφρασης αυτής της βίας είναι τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και οι γειτονιές, όπου συντελείται σύγκρουση αριστερών

⁶⁰ ό.π., ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, σελ. 85.

⁶¹ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Σία, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός. Ισλάμ και Τουρκοκύπριοι στη δαιδαλώδη διαδρομή του Κεμαλισμού*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σελ. 72 και στο ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, Στρατός και πολιτική στο ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, *Ο τουρκικός στρατός. Ένα πολιτικό κόμμα, μια κοινωνική τάξη*, Αθήνα, εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2007, σελ. 94 (υποσημείωση 28).

⁶² ό.π., ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, σελ. 85- 86.

⁶³ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 334- 336.

⁶⁴ ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, Στρατός και πολιτική στο ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, *Ο τουρκικός στρατός. Ένα πολιτικό κόμμα, μια κοινωνική τάξη*, Αθήνα, εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2007, σελ. 100 και στο ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 337.

οργανώσεων από τη μία πλευρά και ισλαμιστών και Γκρίζων Λύκων από την άλλη. Καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της σύγκρουσης, οι αρχές φαίνεται να παρέχουν προστασία στη δεξιά πτέρυγα. Τα θύματα αυτής της βίας από 230 το 1977 φτάνουν μέσα σε δύο χρόνια τα 1.300- 1.500, ενώ δύο γεγονότα που σημάδεψαν αυτήν την ταραγμένη περίοδο ήταν το πογκρόμ εναντίον των Αλεβιτών στην πόλη Καχραμανμαράς το 1978 και η ίδρυση την ίδια χρονιά του εργατικού κόμματος του Κουρδιστάν (PKK) με στόχο την ίδρυση ανεξάρτητου κουρδικού κράτους. Η κήρυξη του στρατιωτικού νόμου δεν κατόρθωσε να επαναφέρει συνθήκες πολιτικής ομαλότητας στη χώρα. Στις 12 Σεπτεμβρίου 1980 οι Τ.Ε.Δ. ανέλαβαν για μια ακόμα φορά την αποκατάσταση της τάξης στην Τουρκία⁶⁵.

Το στρατιωτικό καθεστώς, το οποίο εγκαθιδρύθηκε για τρία χρόνια είχε ως βασικό του στόχο την αποπομπή του συνόλου του παλαιού πολιτικού συστήματος. Όλα τα πολιτικά κόμματα κηρύχθηκαν παράνομα και στη συνέχεια καταργήθηκαν, ενώ απαγορεύτηκε στους παλιούς πολιτικούς να συμμετέχουν στο πολιτικό γίγνεσθαι για τα επόμενα δέκα χρόνια. Το καθεστώς προέβη σε συλλήψεις, απολύσεις, αλλά και δίκες βάσει της στρατιωτικής νομοθεσίας. Οι πρακτικές που ίσχυσαν εκείνη την τριετία προκάλεσαν συχνά τις αντιδράσεις της διεθνούς κοινότητας σε θέματα παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όσον αφορά στο νέο πολιτικό σύστημα το οποίο θα εγκαθιδρυόταν, η στρατιωτική ηγεσία επεδίωξε να αναμορφώσει το πλαίσιο έγκρισης λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων, έτσι ώστε να δημιουργηθούν δύο μεγάλα κόμματα, ένα δεξιό και ένα κεντροαριστερό, τα οποία προορίζονταν να ενσωματώσουν στις τάξεις τους τους ψηφοφόρους των παλαιών κομματικών σχηματισμών⁶⁶.

Το Σύνταγμα, που εγκρίθηκε μέσω δημοψηφίσματος το 1982, ήταν εξαιρετικά αυταρχικό. Μέσω αυτού, κατοχυρώθηκαν μία σειρά από νόμοι της στρατιωτικής ηγεσίας εκείνης της περιόδου και, παρόλο που έλαβε υπόψη την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, παραποίησε την ερμηνεία της σε αρκετά σημεία. Περιορίζε τη δικαστική εξουσία, δίνοντας την αρμοδιότητα μιας σειράς υποθέσεων που ανήκαν σε εκείνη στην αστυνομία δημιουργώντας ειδικά δικαστήρια ασφαλείας, καθώς και βασικές ελευθερίες και δικαιώματα, ενώ δε δίσταζε να ορίσει το περιεχόμενο κάθε είδους δραστηριοτήτων (πολιτικές, ακαδημαϊκές, πνευματικές...)⁶⁷.

Πέρα από τις εξελίξεις σε πολιτικό επίπεδο, η περίοδος μετά το πραξικόπημα της 12ης Σεπτεμβρίου λειτούργησε και ως εφελτήριο ιδεολογικών ζυμώνσεων. Ο κομμουνισμός, έχοντας αναλάβει τον ρόλο της κυριότερης απειλής για το κεμαλικό καθεστώς, οδήγησε τη στρατιωτική

⁶⁵ ό.π., ZÜRCHER J. Eric, σελ. 340- 341, 358.

⁶⁶ ΓΙΑΛΟΥΡΙΑΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΑΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 2013, σελ. 117 και στο ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 358-361.

⁶⁷ ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, Στρατός και πολιτική στο ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, *Ο τουρκικός στρατός. Ένα πολιτικό κόμμα, μια κοινωνική τάξη*, Αθήνα, εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2007, σελ. 101- 102.

ηγεσία να θεωρήσει λύση απέναντι σε αυτόν τη θεωρία της «Τουρκοϊσλαμικής Σύνθεσης»⁶⁸. Η θεωρία αυτή διατυπώθηκε από την «Εστία των Πεφωτισμένων», μια οργάνωση που εξέφραζε έντονα από τη δεκαετία του 1970 τις ανησυχίες της για το αριστερό ρεύμα που κέρδιζε συνεχώς έδαφος στην τουρκική κοινωνία. Ως λύση απέναντι σε αυτό το πρόβλημα πρότεινε την ενίσχυση του τουρκικού εθνικισμού μέσω της ταυτόχρονης αναγνώρισης που θα έπρεπε να είχε το Ισλάμ σε μια μουσουλμανική χώρα⁶⁹. Παρά το γεγονός ότι η θεωρία αυτή περιελάμβανε έννοιες που σε πρώτη φάση ήταν εκ διαμέτρου αντίθετες, στόχευε στην ανάδειξη της Τουρκίας σε μία χώρα όπου το ισλαμικό στοιχείο δεν ερχόταν σε σύγκρουση με το κράτος, αλλά δινόταν χώρος έκφρασης των ισλαμικών παραδόσεων στην κοινωνία⁷⁰. Μέσω της ενίσχυσης του ισλαμικού στοιχείου και των αξιών που πρόσβευε, θα ενισχυόταν η τουρκική ταυτότητα και θα μειωνόταν η πόλωση που είχε επικρατήσει στην πολιτική ζωή της Τουρκίας⁷¹. Αυτή η θεωρία είχε άμεση επίδραση στη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής της Τουρκίας, όπως θα αναλυθεί σε μετέπειτα κεφάλαιο.

Στη δεκαετία του 1990 η πολιτική ζωή της χώρας σηματοδεύτηκε από το επονομαζόμενο «μεταμοντέρνο» ή «βελούδινο» πραξικόπημα της 28ης Φεβρουαρίου 1997⁷². Ο τρόπος επέμβασης των Τ.Ε.Δ. στην πολιτική ζωή της χώρας σε αυτήν την περίπτωση διέφερε από τις απευθείας στρατιωτικές επεμβάσεις των προηγούμενων δεκαετιών. Το εύρος των συνταγματικά κατοχυρωμένων αρμοδιοτήτων που κατείχαν από το πραξικόπημα του 1980 τους επέτρεψε να προβούν στην άσκηση πολιτικής πίεσης απέναντι στην κυβέρνηση⁷³. Το 1995 την εξουσία κατέλαβε ο συνασπισμός του ισλαμικού Κ.Ε.Υ. του Ερμπακάν και του Κ.Ο.Δ. της Τανσού Τσιλλέρ. Σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής ο συνασπισμός συνέχισε να τηρεί απαρέγκλιτα όσα όριζε το Σ.Ε.Α.. Στην εσωτερική, όμως, πολιτική σκηνή ο Ερμπακάν επιχείρησε να προωθήσει μία σειρά από φιλοϊσλαμικές αλλαγές, οι οποίες έφεραν τις σχέσεις της κυβέρνησης με το στράτευμα σε κρίσιμο σημείο⁷⁴. Αποκορύφωμα της κόντρας ήταν η κατάθεση μιας σειράς αιτημάτων από την πλευρά των Τ.Ε.Δ. που στόχευαν στον περιορισμό του ισλαμικού στοιχείου και στην ενίσχυση του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους⁷⁵. Παρόλο που τα αιτήματα έγιναν δεκτά, η κυβέρνηση δεν προχώρησε στην υλοποίησή τους. Ο στρατός σταδιακά ασκούσε όλο και μεγαλύτερη πίεση προς

⁶⁸ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 370.

⁶⁹ POULTON Hugh, *Ημίμηλο, Γκρίζος Λύκος και Ημισέληνος*, Αθήνα, εκδόσεις Οδυσσέας, 2000, σελ.227- 228.

⁷⁰ ό.π., ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, σελ. 119.

⁷¹ TANK Pinar (2005) Political Islam in Turkey: A state of controlled secularity, *Turkish Studies*, Τόμος 6, Τεύχος 1,2005 , σελ. 11.

⁷²ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 2013 , σελ. 129.

⁷³ ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017, σελ. 67.

⁷⁴ ό.π., σελ. 127- 128.

⁷⁵SAKALLIOĞLU Cizre Ümit, ÇINAR Menderes, Turkey 2002: Kemalism, Islamism, and Politics in the Light of the February 28 Process, *South Atlantic Quarterly*, Τόμος 102, Τεύχη 2-3, 2003, σελ. 309.

την κυβέρνηση, είτε σε επίπεδο κοινωνίας ενεργοποιώντας συλλογικότητες, είτε σε επίπεδο πολιτικό προκαλώντας την παραίτηση των βουλευτών του Κ.Ο.Δ. με το οποίο συγκυβερνούσε ο Ερμπακάν. Αυτή η κλιμακούμενη ένταση οδήγησε τον Ιούλιο του 1997 στην παραίτηση της κυβέρνησης. Στη συνέχεια, η τουρκική δικαιοσύνη προχώρησε στη διάλυση του ισλαμικού κόμματος μέσω μιας σειράς πρωτοφανών ενεργειών στην προσπάθειά του να διασφαλίσει το κοσμικό κεμαλικό καθεστώς⁷⁶.

1.3 Η εξέλιξη του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία

1.3.1 Η θέση του Ισλάμ στις απαρχές του πολυκομματισμού

Κατά την περίοδο του μονοκομματισμού στην Τουρκία, το Ισλάμ βρέθηκε στο παρασκήνιο και ανέλωσε όλες τις δυνάμεις του σε μια προσπάθεια επιβίωσης και διατήρησης της παρουσίας του μέσω των παράνομων πλέον θρησκευτικών ταγμάτων⁷⁷.

Η είσοδος στην πολυκομματική περίοδο αποτέλεσε προϊόν ζυμώσεων σε πολλά επίπεδα. Μετά τον θάνατο του Κεμάλ Ατατούρκ, η κυβέρνηση Ινονού συνέχισε τη διακυβέρνηση της χώρας προς την ίδια κατεύθυνση. Η πλειοψηφία όμως του τουρκικού λαού που ζούσε στην ύπαιθρο δεν ήταν ικανοποιημένη από αυτόν τον τρόπο διακυβέρνησης. Οι συνθήκες διαβίωσης των λαϊκών μαζών παρέμεναν δύσκολες, ενώ οι τοπικοί εκπρόσωποι της κεντρικής κρατικής εξουσίας (δυνάμεις ασφαλείας, υπάλληλοι εισπραξής φόρων) ήταν ιδιαίτερα αντιπαθείς. Παράλληλα, οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες εκκοσμίκευσης δεν έβρισκαν απήχηση μεταξύ αυτών των μαζών στις οποίες η θρησκεία ήταν ο βασικότερος συνδετικός κρίκος και η αύξηση του πληθωρισμού μείωνε συνεχώς την αγοραστική δύναμη των πολιτών, μεταξύ των οποίων και βασικών υποστηρικτών του κεμαλικού καθεστώτος (γαιοκτήμονες, αστική τάξη)⁷⁸.

Πέρα όμως από τις εσωτερικές πιέσεις, σημαντικό ρόλο για την είσοδο στην πολυκομματική περίοδο έπαιξαν και οι εξελίξεις στις διεθνείς σχέσεις της χώρας. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η Τουρκία υπέγραψε το 1945 τον καταστατικό χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, αποδεχόμενη με αυτόν τον τρόπο τις δημοκρατικές αξίες των δυτικών κρατών. Η ανατροπή των σχέσεών της με την Ε.Σ.Σ.Δ. και η συνειδητοποίηση της στρατηγικής της θέσης από την πλευρά των Η.Π.Α. οδήγησε στην αποδοχή της στρατιωτικής, αλλά και της οικονομικής βοήθειας που θα παρεχόταν στη χώρα

⁷⁶ ΓΙΑΛΟΥΡΙΑΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΑΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 2013, σελ. 127- 130 και στο ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 383- 384.

⁷⁷ ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017, σελ. 80.

⁷⁸ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 275- 277.

μέσω του σχεδίου Μάρσαλ. Απαραίτητη όμως προϋπόθεση για να επωφεληθεί από αυτό το άνοιγμα των σχέσεων της, ήταν η Τουρκία πρωτίστως να προβεί σε πολιτικές αλλαγές που θα ενίσχυαν περαιτέρω τον εκδημοκρατισμό της χώρας και θα συνέκλιναν με τις πολιτικές θέσεις των Η.Π.Α.⁷⁹.

Οι προαναφερθείσες εσωτερικές πιέσεις σε συνδυασμό με τη συνεχώς διευρυνόμενη εργατική τάξη και τα αιτήματά της, έδωσαν τη δυνατότητα στο κομμουνιστικό κόμμα να κάνει την επανεμφάνισή του στο πολιτικό σκηνικό προς τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Η απειλή που ένωσε το κεμαλικό καθεστώς, το οδήγησε να αναθεωρήσει σε ένα βαθμό τη στάση που τήρησε απέναντι στο Ισλάμ κατά τη μονοκομματική περίοδο. Οι αυταρχικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες εκκοσμίκευσης εκείνης της περιόδου θεωρήθηκαν υπεύθυνες για την απομάκρυνση των μαζών από τη θρησκεία και τη στροφή τους προς τον κομμουνισμό. Επιδιώχθηκε λοιπόν η ενεργοποίηση του Ισλάμ ως μέσο παρεμπόδισης της επίδρασης του κομμουνισμού στη νέα γενιά σε δύο επίπεδα: σε πολιτιστικό, αλλά και σε πολιτικό. Επιπρόσθετα, η προσπάθεια εκδημοκρατισμού που εξελισσόταν στη χώρα δεν θα μπορούσε να παραλείψει το ζήτημα της ελευθερίας της θρησκευτικής έκφρασης, το οποίο επιχείρησαν να ικανοποιήσουν μέσω αυτής της κινητοποίησης⁸⁰.

Κυριότερη όμως παράμετρος για αυτήν τη μεταστροφή ήταν τα ζητήματα που είχαν προκληθεί στο εσωτερικό του Ρ.Λ.Κ. και που οδήγησαν στη διάσπασή του και στη δημιουργία του Δ.Κ. τον Ιανουάριο του 1946. Αυτή η εξέλιξη οδήγησε ήδη από το 1947 το Ρ.Λ.Κ. να προχωρήσει σε μια σειρά «μέτρων χαλάρωσης» του κοσμικού καθεστώτος που στόχευαν στην άντληση των ισλαμικών ψήφων. Επιτράπηκε η λειτουργία των ιερών προσκυνημάτων, ενώ επεκτάθηκε και η θρησκευτική εκπαίδευση⁸¹. Μετά την εκλογή του Δ.Κ. αυτή η πολιτική ανοχής στο θρησκευτικό αίσθημα συνεχίστηκε με τη συνέχιση των αλλαγών στον εκπαιδευτικό τομέα και όχι μόνο. Η αύξηση των τζαμιών και των ιερατικών σχολών εκείνης της περιόδου, η δυνατότητα έκδοσης συγγραμμάτων με θρησκευτικό χαρακτήρα, καθώς και η καθολική υιοθέτηση της προσευχής στα αραβικά στα τζαμιά, μόλις αυτή επιτράπηκε ήταν ενδείξεις της ανοχής που επιδεικνυόταν. Το Δ.Κ. επέτρεψε και τη λειτουργία των θρησκευτικών ταγμάτων, καθώς και τη συμμετοχή τους σε εκλογικές διαδικασίες⁸².

Η περίοδος αυτή έδωσε τη δυνατότητα στο Ισλάμ να νομιμοποιηθεί και ταυτόχρονα να ενισχύσει τη θέση του στην καθημερινή, κοινωνική ζωή των Τούρκων πολιτών όχι μόνο στην ύπαιθρο, αλλά και στα αστικά κέντρα όπου είχαν αρχίσει να συρρέουν πληθυσμοί της περιφέρειας μέσω της εσωτερικής μετανάστευσης, δικαιολογώντας τον χαρακτηρισμό εκείνης της περιόδου ως η «περίοδος αναγέννησης του Ισλάμ»⁸³.

⁷⁹ ό.π., σελ. 277- 279.

⁸⁰ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Σία, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός. Ισλάμ και Τουρκοκύπριοι στη δαιδαλώδη διαδρομή του Κεμαλισμού*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σελ. 66- 67.

⁸¹ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 305- 306.

⁸² ό.π.

⁸³ ό.π., σελ. 306.

Σε πολιτικό επίπεδο, το Ισλάμ επεδίωξε να εκφραστεί δύο φορές με το Κόμμα Προστασίας του Ισλάμ (1946) και το Ισλαμικό Δημοκρατικό Κόμμα (1952- 1953)⁸⁴. Η απαγόρευση όμως της λειτουργίας αυτών των κομμάτων είτε από τις στρατιωτικές αρχές είτε από αποφάσεις δικαστηρίων, οδήγησαν στην εκμετάλλευση των ψήφων των μουσουλμάνων από άλλους κομματικούς μηχανισμούς. Παρά τη μετριοπαθή πολιτική που επέδειξαν οι κυβερνήσεις εκείνης της περιόδου, σε επίπεδο πολιτικής οι ισλαμικές ψήφοι παρέμεναν σε κεντροδεξιά κόμματα, καθιστώντας τον ισλαμισμό μία από τις τρεις μορφές που πήρε η επονομαζόμενη «Τουρκική Δεξιά»⁸⁵.

1.3.2 Η ανάδυση του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ

To Millî Görüş: η βάση του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ

Το 1969 κάνει για πρώτη φορά την εμφάνισή του το Millî Görüş (Εθνικό Όραμα), το ισλαμικό κίνημα με επικεφαλής τον Ερμπακάν από το οποίο προήλθαν οι ισλαμικοί κομματικοί σχηματισμοί που ακολούθησαν. Η ρητορική του συγκεκριμένου κινήματος, από τις τάξεις του οποίου προήλθαν οι ισλαμιστές πολιτικοί που πρωταγωνίστησαν στη συνέχεια με κυριότερο αυτών τον Ταγίπ Ερντογάν, περιελάμβανε την αναπτυξιακή πολιτική, την ανάγκη ανάδειξης των εννοιών της ηθικής και της πνευματικότητας και ζητήματα εξωτερικής πολιτικής κινητοποιώντας με αυτόν τον τρόπο το συντηρητικό κομμάτι της τουρκικής κοινωνίας⁸⁶. Ιδεολογική βάση του ήταν η αίσθηση ανωτερότητας του τουρκικού λαού, η νοσταλγία για το οθωμανικό παρελθόν και οι παραδόσεις που προέρχονταν από το θρησκευτικό τάγμα των Νακσιμπεντί. Αναδείκνυε το ζήτημα του εκβιομηχανισμού της Τουρκίας και αποδεχόταν τη σπουδαιότητα της επιστήμης και της τεχνολογίας ως δυτικών επιτευγμάτων, αρνούμενο όμως οτιδήποτε άλλο- ειδικά ό,τι αφορούσε στον πολιτιστικό τομέα. Ο Ερμπακάν παρέμεινε στην ηγεσία του για σχεδόν τρεις δεκαετίες (1969-2001) έχοντας έναν έντονα αντιδυτικό, αντιευρωπαϊκό και αντισημιτικό ρητορικό λόγο και ασκώντας μία ιδιαίτερα αυταρχική και εκ των άνω ηγεσία⁸⁷.

⁸⁴ Βλ. ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017, σελ. 83.

⁸⁵ BORA Tamil, *Türk sağıının üs hali*, Κωνσταντινούπολη, Birikim Yayınları, 2008 στο ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017, σελ. 83 και στο TANK Pinar (2005) Political Islam in Turkey: A state of controlled secularity, *Turkish Studies*, Τόμος 6, Τεύχος 1, 2005, σελ. 7

⁸⁶ ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017, σελ. 88- 89.

⁸⁷ EDELMAN Eric, CORNELL Svante, LOBEL Aaron, KARAVELI Halil, *Turkey Transformed: The Origins and Evolution of Authoritarianism and Islamization under the AKP*, Washington DC: Bipartisan Policy Center, 2015, σελ. 17, 24, 33.

Το «Εθνικό Όραμα» εμφάνιζε ιδιαίτερη απήχηση στους θρησκευόμενους πληθυσμούς της χώρας ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης. Στηριζόταν τόσο από χαμηλοεισοδηματίες και ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων στην επαρχία όσο και από αναδυόμενες ελίτ ατόμων που είχαν ολοκληρώσει την ανώτατη εκπαίδευση και εργάζονταν στον ελεύθερο τομέα. Κοινός τόπος αυτών των κοινωνικών ομάδων ήταν η θρησκεία. Σε αντίθεση με άλλα κινήματα στην Τουρκία που έχουν υποστεί βίαιες καταστολές από την κρατική εξουσία (κουρδικό κίνημα, αριστερό κίνημα), η περίπτωση των ισλαμιστών διαφέρει. Χαρακτηρίζονταν από το αίσθημα μειονεξίας και αποκλεισμού από τον πολιτικό βίο της χώρας, χωρίς να αποτελούν μειονότητα, αλλά αντίθετα την πλειονότητα σε επίπεδο θρησκευτικής ομάδας. Νιώθοντας καταπιεσμένοι από μια εκσυγχρονιστική ελίτ, επιθυμούσαν να απαλλαγούν από το κοσμικό κράτος και τις δομές του⁸⁸.

Η δεκαετία του 1970

Παρ' όλες τις προσπάθειες των ισλαμιστών κανένας κομματικός σχηματισμός δεν μπόρεσε να ευδοκιμήσει μέχρι το 1970, όταν ιδρύθηκε το Κ.Ε.Τ., στην ηγεσία του οποίου βρέθηκε ο Νετζμετίν Ερμπακάν, το πρώτο ισλαμικό κόμμα που κατορθώνει την είσοδό του στην τουρκική βουλή⁸⁹. Την πορεία του ανέκοψε η στρατιωτική επέμβαση της 12ης Μαρτίου 1971, η οποία κατήργησε το Κ.Ε.Τ.. Η πράξη αυτή θεωρήθηκε αναπόφευκτη λόγω της γενικευμένης εκστρατείας εναντίον της τρομοκρατίας που είχε ξεκινήσει, δηλώνοντας την αμερόληπτη στάση που θα τηρούσαν τόσο απέναντι στην αριστερά όσο και απέναντι στη δεξιά. Μετά την εξομάλυνση της κατάστασης στην πολιτική σκηνή, ο Ερμπακάν επανίδρυσε το κόμμα υπό την ονομασία Κ.Ε.Σ.. Κατά τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας το Κ.Ε.Σ. συμμετείχε σε κυβερνήσεις συνεργασίας (1974, 1977). Τόσο το Κ.Ε.Σ. όσο και άλλες ισλαμικές ομάδες ενισχύθηκαν ιδιαίτερα προς το τέλος εκείνης της δεκαετίας λόγω της ισλαμικής επανάστασης του 1979 στο Ιράν. Αυτή η ενίσχυση σε συνδυασμό και με άλλα προβλήματα οδήγησαν στη στρατιωτική επέμβαση του 1980, όπως αναλύθηκε παραπάνω⁹⁰.

Η δεκαετία του 1980

Η δεκαετία του 1980 ήταν καθοριστική στην εξέλιξη του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ. Μετά τη στρατιωτική επέμβαση του 1980 και την τριετία εκκαθάρισης που ακολούθησε, το παλιό πολιτικό προσωπικό της χώρας είχε προσωρινά αποσυρθεί. Στις πρώτες εκλογές που έγιναν (1983), το Κ.Μ.Π. με επικεφαλής τον Τουργκούτ Οζάλ κατόρθωσε να λάβει την απόλυτη πλειοψηφία.

⁸⁸ ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017, σελ. 90-93.

⁸⁹ ό.π., σελ. 84, 87.

⁹⁰ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 336-339, 346-347.

Στοιχεία που προηγουμένως στήριζαν το Κ.Ε.Σ., απουσία ισλαμικών κομμάτων στις εκλογές, στήριζαν το κόμμα του Οζάλ. Με τον Ερπακάνμε η οικογένεια Οζάλ διατηρούσε δεσμούς, καθώς είχε προσπαθήσει παλαιότερα να εκλεγεί βουλευτής με το Κ.Ε.Σ., αλλά και εξαιτίας των επαφών που είχε με το θρησκευτικό τάγμα των Νακσιμπεντι⁹¹. Κυρίαρχη ιδεολογία εκείνης της περιόδου αποτέλεσε η Τουρκοϊσλαμική Σύνθεση⁹², την οποία το Κ.Μ.Π. μετεξέλιξε ενσωματώνοντας σε αυτήν την ανάγκη υιοθέτησης μιας φιλελεύθερης πολιτικής στον οικονομικό τομέα και ανάπτυξης της τεχνολογίας, ώστε να μπορέσει η χώρα να ανταποκριθεί στα πρότυπα της Δύσης⁹³.

Στην προσπάθεια το Ισλάμ να λειτουργήσει ως μέσο κοινωνικής συνοχής και ταυτόχρονα ως αντίβαρο σε αριστερά κινήματα και τον κουρδικό εθνικισμό⁹⁴, έγιναν μια σειρά από παραχωρήσεις. Η κατασκευή των τζαμιών αυξήθηκε σημαντικά, τα Μ.Μ.Ε. ξεκίνησαν να εκφράζουν θρησκευτικού περιεχομένου μηνύματα, ενώ αυξήθηκε και ο αριθμός των εκδόσεων που είχαν ισλαμικό περιεχόμενο και των αντίστοιχων βιβλιοπωλείων που τα προωθούσαν. Δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στη θρησκευτική εκπαίδευση, ενώ σε κοινωνικό επίπεδο σημειώνονταν όλο και περισσότερα επεισόδια με προπηλακίσεις ατόμων που έπιναν αλκοόλ ή κάπνιζαν κατά τον μήνα του ραμαζανιού. Αποκορύφωμα της αποκατάστασης του Ισλάμ στην τουρκική πραγματικότητα ήταν το ζήτημα της απαγόρευσης της μαντίλας στα δημόσια κτίρια, το οποίο φανέρωσε εντονότερα τη σύγκρουση που είχε αρχίσει να υπάρχει μεταξύ κοσμικών και ισλαμιστών⁹⁵.

Οι προαναφερθείσες αλλαγές ενίσχυσαν το ισλαμικό στοιχείο, καθοριστικότερη όμως ήταν η φιλελεύθερη οικονομική πολιτική που εφάρμοσε ο Οζάλ εκείνη την περίοδο. Χάρη σε αυτή ενισχύθηκε μια ομάδα αστών ιδιοκτητών μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων. Οι συγκεκριμένοι, λόγω της καταγωγής τους από επαρχίες της Μικράς Ασίας, χαρακτηρίζονταν από τη βαρύτητα που έδιναν στο θρησκευτικό τους αίσθημα και το οποίο επηρέαζε, όπως ήταν αναμενόμενο, τις εκφάνσεις του δημόσιου βίου τους. Οι επονομαζόμενοι και «Τίγρεις της Ανατολής» (Anadolu)⁹⁶, αποτέλεσαν το «πράσινο κεφάλαιο» συγκροτώντας τον Μουσουλμανικό Σύλλογο Ανεξάρτητων Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών Τουρκίας (MÜSİAD), και μαζί με ισλαμιστές διανοούμενους και τη δυνατότητα που υπήρχε πλέον να επικοινωνήσουν τις δικές τους θέσεις μέσω των Μ.Μ.Ε., συγκρότησαν για πρώτη φορά μια ισλαμική ελίτ που διαφοροποιούνταν από την κυρίαρχη κοσμική της τουρκικής κοινωνίας και διεκδικούσε χώρο στη δημόσια σφαίρα⁹⁷.

⁹¹ ό. π., σελ. 363-364.

⁹² Για λεπτομέρειες, βλ. παραπάνω σελ. 15.

⁹³ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 370.

⁹⁴ TANK Pinar (2005) Political Islam in Turkey: A state of controlled secularity, *Turkish Studies*, Τόμος 6, Τεύχος 1, 2005, σελ. 10- 11.

⁹⁵ ό.π., ZÜRCHER J. Eric, σελ. 370- 371.

⁹⁶ ό.π., TANK Pinar, σελ. 7.

⁹⁷ HERMANN Rainer, Political Islam in Secular Turkey, Islam and *Christian-Muslim Relations*, Τόμος 14, Τεύχος 3, 2003, σελ. 267.

Η δεκαετία του 1990

Η αναδυόμενη σύγκρουση στο τέλος της προηγούμενης δεκαετίας μεταξύ κοσμικών και ισλαμιστών έγινε ακόμα πιο έντονη φτάνοντας μέχρι την τελική ρήξη με το «μεταμοντέρνο πραξικόπημα» του 1997⁹⁸.

Μετά το δημοψήφισμα που ενέκρινε την επιστροφή των παλαιών πολιτικών το 1987⁹⁹, το Κ.ΕΥ. -που αντικατέστησε το Κ.Ε.Σ.- με ηγέτη τον Ερμπακάν αναδείχθηκε πρώτο κόμμα το 1995 και σχημάτισε κυβέρνηση συνεργασίας με το Κ.Ο.Δ. της Τσιλλέρ, μια και μία συμπόρευση των Τσιλλέρ και Γιλμάζ ήταν εξαιρετικά δύσκολη λόγω των διαφορών τους¹⁰⁰. Η τοποθέτηση ενός ισλαμιστή στη θέση του πρωθυπουργού αναστάτωσε τις τάξεις του στρατού και δεν υποστηρίχτηκε από τον επιχειρηματικό κόσμο, ενώ συχνές ήταν και οι επιθέσεις που δεχόταν ο κυβερνητικός συνασπισμός από μεγάλα συγκροτήματα Μ.Μ.Ε.¹⁰¹. Οι κοινωνικές πρωτοβουλίες που επιχείρησε να αναλάβει η κυβέρνηση υπέρ του Ισλάμ, μπορεί να είχαν έντονο συμβολικό χαρακτήρα, αλλά έκαναν το κοσμικό κράτος και τις δομές του να νιώθουν απειλή. Η επέμβαση του στρατού το 1997 είχε ως στόχο να ενισχύσει με κάθε τρόπο τον κοσμικό χαρακτήρα του κράτους. Τα αιτήματα που δόθηκαν από τις Τ.Ε.Δ. προς την κυβέρνηση στις 28 Φεβρουαρίου 1997, περιελάμβαναν μεταξύ άλλων τη μείωση των ιερατικών σχολών, την κήρυξη των θρησκευτικών ταγμάτων εκτός νόμου, αλλά και τη μείωση της χρηματοδότησης του Κ.ΕΥ.¹⁰²

Μετά την πτώση της κυβέρνησης, οι Τ.Ε.Δ. προχώρησαν σε μια σειρά από ενέργειες που είχαν ως στόχο να αποδυναμώσουν περαιτέρω το Κ.ΕΥ. Το κόμμα τέθηκε εκτός νόμου από το Συνταγματικό Δικαστήριο και αφαιρέθηκε η βουλευτική ιδιότητα από τον Ερμπακάν, ο οποίος στερήθηκε τα πολιτικά του δικαιώματα για πέντε χρόνια στην αρχή, ποινή που μετατράπηκε σε ισόβια στην πορεία. Αρκετοί δήμαρχοι της χώρας που πρόσκεινταν στο Κ.ΕΥ. παραπέμφθηκαν σε δίκη. Ο Ταγίπ Ερντογάν καταδικάστηκε σε δέκα μήνες φυλάκιση και δέκα χρόνια στέρησης των πολιτικών του δικαιωμάτων με την κατηγορία της υποδαύλισης του θρησκευτικού μίσους. Δίωξη ασκήθηκε ακόμη και εναντίον της ΜÜSİAD¹⁰³.

1.3.3 Το Κ.Δ.Α. ως κυρίαρχος της πολιτικής σκηνής της Τουρκίας

Μετά τα δραστικά μέτρα που έλαβαν οι Τ.Ε.Δ. εναντίον του πολιτικού Ισλάμ, το κόμμα που ιδρύθηκε στη θέση του απαγορευμένου Κ.ΕΥ. δεν κατορθώνει να ανακτήσει την πρότερη θέση,

⁹⁸ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. παραπάνω σελ. 16.

⁹⁹ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 365.

¹⁰⁰ ό. π., σελ. 381.

¹⁰¹ ό. π., σελ. 381- 383.

¹⁰² ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 2013, σελ. 128- 129.

¹⁰³ ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 2013, σελ. 129 και στο ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 385.

λόγω των διώξεων που συνεχίζονται. Παράλληλα, για πρώτη φορά ξεσπά στο εσωτερικό του Εθνικού Οράματος (Millî Görüş) μία σύγκρουση σχετικά με τις θέσεις του κινήματος, αλλά και τον τρόπο λειτουργίας των κομματικών σχηματισμών που προκύπτουν από αυτό. Μέσα στο κίνημα δημιουργούνται δύο ομάδες, οι παραδοσιακοί και οι ανανεωτικοί των οποίων η ηγετική προσωπικότητα είναι ο Ταγίπ Ερντογάν παρά τη στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων. Οι ανανεωτικοί θεωρούν ότι το κίνημα χαρακτηρίζεται από τον απαρχαιωμένο λόγο του και από πολιτικές που δε συνάδουν με τη σύγχρονη εποχή. Θεωρούν ότι πρέπει να διεκδικήσουν τις ψήφους των ψηφοφόρων των κομμάτων του κέντρου που φθίνουν, καθώς και μια άμεση σύνδεσή τους με την κοινωνία στο πλαίσιο της προστασίας των βασικών ελευθεριών διεκδικώντας έτσι μεγαλύτερο πολιτικό χώρο. Τέλος, δε δίστασαν να κατηγορήσουν τους παραδοσιακούς για την αδυναμία τους στο παρελθόν να προστατέψουν τον ισλαμικό τους χαρακτήρα απέναντι στις διώξεις του κεμαλικού κράτους και για την αμυντική στάση που επέδειξαν. Θεωρούν ότι είναι απαραίτητη η κινητοποίηση της κοινωνίας για την υπεράσπιση του ισλαμικού στοιχείου στο πλαίσιο της γενικότερης προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Με αυτόν τον τρόπο επιδιώκουν να αντλήσουν ψήφους από πληθυσμιακές ομάδες που δεν είναι ισλαμιστικές διευρύνοντας τη βάση τους, αλλά και να αποφύγουν μια άμεση σύγκρουση με τους κοσμικούς, δείχνοντας να μαθαίνουν από τα λάθη των παλαιότερων. Η οριστική ρήξη έρχεται το 2001, όταν δημιουργούν το δικό τους κόμμα, το Κ.Δ.Α.¹⁰⁴.

Το Κ.Δ.Α., απαλλαγμένο από τις κατευθύνσεις και τη ρητορική που χαρακτήριζε το Εθνικό Όραμα, επιδιώκει να τοποθετηθεί σε διττό επίπεδο. Στον οικονομικό τομέα υποστηρίζει μια φιλελεύθερη οικονομική πολιτική, ενώ σε κοινωνικό επίπεδο υποστηρίζει τις ισλαμικές αξίες και προβάλλει την ανάγκη διατήρησης των παραδόσεων¹⁰⁵. Ενδεδυμένο τον μανδύα του εκσυγχρονισμού και προσπαθώντας να διευρύνει το τμήμα των ψηφοφόρων που επηρεάζει, επιλέγει να αυτοχαρακτηριστεί ως «συντηρητικό-δημοκρατικό» και όχι ως «ισλαμιστικό»¹⁰⁶. Κατά την προεκλογική περίοδο του 2002 τόνισε την ανάγκη η Τουρκία να ικανοποιήσει τα κριτήρια της Κοπεγχάγης περί κράτους δικαίου και προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ώστε να ξεκινήσουν οι διαδικασίες ένταξης και προχώρησε στη δέσμευση ότι θα ακολουθήσει μια πολιτική κατάργησης όλων των διακρίσεων εντός της χώρας¹⁰⁷.

¹⁰⁴ ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017, σελ. 101- 104.

¹⁰⁵ *ό.π.*, σελ. 105.

¹⁰⁶ Grigoriadis N. Ioannis, Islam and democratization in Turkey: secularism and trust in a divided society, *Democratization*, Τόμος 16, Τεύχος 6, 2009, σελ. 1199.

¹⁰⁷ ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017, σελ. 111- 112.

Το μέγεθος της εκλογικής επιτυχίας που ακολούθησε προκάλεσε αίσθηση και προβληματισμό στο σύνολο της πολιτικής ζωής της χώρας. Τα αίτια αυτής της ανόδου είναι αρκετά και αποτελούν συνέπειες της απογοήτευσης που ένιωθαν οι Τούρκοι πολίτες βλέποντας τις υποσχέσεις για σταθερότητα, διαφάνεια και ευημερία των προηγούμενων ετών να μην πραγματοποιούνται¹⁰⁸. Η δεκαετία που προηγήθηκε χαρακτηρίστηκε από τις ανθρώπινες απώλειες του αγώνα κατά της τρομοκρατίας που κήρυξε η τουρκική κυβέρνηση εναντίον των Κούρδων, την κατάρρευση της εμπιστοσύνης απέναντι στις κρατικές δομές μετά την υπόθεση «Σουσουρλούκ» το 1996, τη στρατιωτική επέμβαση της ίδιας χρονιάς και την οικονομική κρίση του 2000 που οδήγησε τη χώρα σε μια νέα προσφυγή στο Δ.Ν.Τ. . Αυτή η εικόνα κατάρρευσης της Τουρκίας σε πολλαπλά επίπεδα, σε συνδυασμό με την αδυναμία των κυβερνήσεων συνεργασίας να μπορέσουν να βελτιώσουν την κατάσταση, οδηγούν μεγάλο μέρος του εκλογικού σώματος να απορρίψει το υπάρχον πολιτικό σύστημα και να αμφισβητήσει τις δομές του κεμαλικού κράτους (στρατός, γραφειοκρατία).¹⁰⁹

Στις 3 Νοεμβρίου 2002 το Κ.Δ.Α. καταλαμβάνει την πρώτη θέση στις εθνικές εκλογές αποκτώντας τον έλεγχο του κοινοβουλίου με πάνω από τα 2/3 των εδρών να του ανήκουν, και ενσαρκώνοντας τις ελπίδες του εκλογικού σώματος για πάταξη της διαφθοράς, έξοδο από την οικονομική κρίση και ένταξη στην Ε.Ε. . Για πρώτη φορά ένα ισλαμικό κόμμα σχηματίζει αυτοδύναμη κυβέρνηση στην Τουρκία. Παράλληλα, είναι και η πρώτη αυτοδύναμη κυβέρνηση της χώρας από το 1987¹¹⁰.

¹⁰⁸ ό.π., σελ. 58.

¹⁰⁹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017, σελ. 58- 75.

¹¹⁰ ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017, σελ. 112 και στο TANK Pinar (2005) *Political Islam in Turkey: A state of controlled secularity*, *Turkish Studies*, Τόμος 6, Τεύχος 1, 2005, σελ. 3.

Κεφάλαιο Δεύτερο: Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες εκκοσμίκευσης και εξισλαμισμού του τουρκικού εκπαιδευτικού συστήματος

Εισαγωγή

Το Ισλάμ θεωρήθηκε από το κεμαλικό καθεστώς η βασική αιτία της παρακμής και της τελικής διάλυσης του οθωμανικού κράτους. Θεωρήθηκε ακόμη ότι ενδέχεται να αποτελέσει τροχοπέδη στην ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό του τουρκικού κράτους και κοινωνίας¹¹¹.

Ένας από τους βασικούς τομείς της δημόσιας σφαίρας που επιχείρησε το κεμαλικό καθεστώς να εκκοσμικεύσει ήταν αυτός της εκπαίδευσης, φροντίζοντας να απαλλάξει πλήρως το εκπαιδευτικό σύστημα από ισλαμικές επιρροές και μέσω αυτού να καλλιεργήσει την εθνική συνείδηση και την πίστη στις αρχές του κεμαλισμού στις νέες γενιές. Παρόλα αυτά, αρκετές φορές στην πορεία του τουρκικού κράτους, το ίδιο το μονοκομματικό καθεστώς στράφηκε στο Ισλάμ, ιδιαίτερα στον τομέα της εκπαίδευσης.

Σκοπός του συγκεκριμένου κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει τις βασικές αρχές στις οποίες στηρίχθηκε το κοσμικό εκπαιδευτικό σύστημα και τη μετέπειτα σταδιακή διείσδυση σε αυτό της θρησκευτικής εκπαίδευσης, καταγράφοντας τα αίτια που οδήγησαν στην εξέλιξη και στην ακμή της με το πέρασμα των δεκαετιών. Σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζεται το κοινωνικό, οικονομικό, αλλά και πολιτικό πλαίσιο που οδήγησε στην επανεμφάνιση της θρησκείας και τη διεκδίκηση εκ μέρους της ενός ρόλου στον εκπαιδευτικό τομέα της χώρας, αλλά και στη δημιουργία του δικτύου εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της κοινότητας Γκιουλέν, που γιγαντώθηκε με το πέρασμα των δεκαετιών.

2.1 Ο ρόλος της εκπαίδευσης στο κεμαλικό κοσμικό καθεστώς

Παράλληλα με τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στην κοινωνία και στην πολιτική ζωή, κατέστη σύντομα σαφές ότι μια παράλληλη εκδυτικοποίηση θα έπρεπε να λάβει χώρα και στο εκπαιδευτικό σύστημα, τόσο σε επίπεδο δομών όσο και σε επίπεδο περιεχομένου¹¹². Για τον Κεμάλ η παιδεία ήταν πρωταρχικής σημασίας για την καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος στους νέους. Μέσω αυτής θα διαμορφωνόταν η νέα γενιά ηγετών και θα επιτυγχανόταν η εθνική ανεξαρτησία σε

¹¹¹ SHANKLAND David, *Ισλάμ και κοινωνία στην Τουρκία*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2003, σελ. 85.

¹¹² KAZAMIAS Andreas M., *The Turkish Sisyphus, Atatürk, Islam and the quest for european modernity*, Αθήνα, Εκδόσεις Ατραπός, 2006, σελ. 47- 48.

πολλαπλά επίπεδα (οικονομικό, πολιτικό, πολιτισμικό)¹¹³. Στο τέλος του περίφημου εξαήμερου λόγου του άλλωστε, απευθυνόμενος στην τουρκική νεολαία δήλωσε ότι το κράτος, που τους αφήνει παρακαταθήκη και έχουν καθήκον να προστατεύουν με οποιοδήποτε τίμημα, «στηρίζεται στις σύγχρονες εξελίξεις της γνώσης και της επιστήμης» αναγνωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο την προσφορά της παιδείας στην οικοδόμησή του¹¹⁴. Συνειδητοποιώντας λοιπόν τον καθοριστικό ρόλο που έχει η παιδεία στη διαμόρφωση των μελλοντικών πολιτών της, ο Κεμάλ θέλησε να προχωρήσει στη συνολική αναμόρφωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης, εξαλείφοντας στοιχεία που δεν εναρμονίζονταν με τη γενικότερη μεταρρυθμιστική πολιτική που εφάρμοζε¹¹⁵.

Στόχος του Κεμάλ ήταν η δημιουργία μιας εθνικής παιδείας, απαλλαγμένης πλήρως τόσο από τα κατάλοιπα του οθωμανικού παρελθόντος όσο και από τις ξένες επιδράσεις, δυτικές και ανατολικές¹¹⁶. Υποστήριζε ότι οι νέοι θα έπρεπε να διδάσκονται την αφοσίωση στο έθνος και στο τουρκικό κράτος, στοιχεία που θεωρούσε καθοριστικά για την επιβίωση του έθνους απέναντι στους εχθρούς του¹¹⁷. Για να το επιτύχει, προχώρησε στη χρήση της εκπαίδευσης ως εργαλείο αναπαραγωγής της κυρίαρχης κεμαλικής ιδεολογίας και των αρχών της¹¹⁸. Βασικές κατευθυντήριες γραμμές της εθνικής παιδείας που ήθελε να προωθήσει ήταν η συγκέντρωση της ευθύνης λειτουργίας όλων των δομών στο κράτος, ο παραγκωνισμός της θρησκευτικής εκπαίδευσης και η προώθηση ενός κοσμικού χαρακτήρα, ο εκτουρκισμός της γλώσσας και του περιεχομένου διαφόρων μαθημάτων και η χρήση της παιδείας ως εργαλείο ανάπτυξης του τουρκικού εθνικισμού¹¹⁹. Στο πρόγραμμα του Ρ.Α.Κ. άλλωστε, το οποίο εγκρίθηκε το 1935, ορίζονται ως κύριες αρχές της εκπαίδευσης η διαμόρφωση “δημοκρατικών, εθνικόφρονων πολιτών, εμπορούμενων από φιλολαϊκά αισθήματα και πίστη στον κρατισμό και στο κοσμικό κράτος”, ενώ “ως ύψιστο καθήκον θεωρείται ο σεβασμός προς το Τουρκικό Έθνος, τη Μεγάλη Εθνοσυνέλευση και το Τουρκικό Κράτος”¹²⁰.

Ιδιαίτερα το ζήτημα της ενίσχυσης του τουρκικού εθνικισμού μέσω της εκπαίδευσης ήταν καθοριστικό για την πολιτική διαπαιδαγώγηση την οποία προσέφεραν τα σχολεία. Ο σεβασμός προς τη σημαία της χώρας, η προστασία της τουρκικής ιστορίας, η ταύτιση των νέων με τις αρχές

¹¹³ KAZAMIAS Andreas M., *The Turkish Sisyphus, Atatürk, Islam and the quest for european modernity*, Αθήνα, Εκδόσεις Ατραπός, 2006, σελ. 48 και στο KAZAMIAS Andreas M., *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, U.S.A., University of Chicago Press., 1966, σελ. 115

¹¹⁴ KEMAL Gazi Mustafa, NUTUK. Ο Μέγας Ρητορικός, Β΄ τόμος, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2009, σελ.536.

¹¹⁵ KAPAMΠΕΛΙΑΣ Γεράσιμος, *Τουρκία. Θρησκεία, Κοινωνία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004., σελ. 64.

¹¹⁶ Atatürkçülük (Birinci Kitap). *Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1988, σελ. 296 στο SARIOGLOU Irini, *Turkish policy towards Greek education in Istanbul 1923-1974. Secondary education and cultural identity*. Athens, Hellenic Literary and Historical Archive, 2004, σελ. 197.

¹¹⁷ SARIOGLOU Irini, *Turkish policy towards Greek education in Istanbul 1923-1974. Secondary education and cultural identity*. Athens, Hellenic Literary and Historical Archive, 2004, σελ. 197.

¹¹⁸ ό.π., KAZAMIAS Andreas M., σελ. 46, 48.

¹¹⁹ ό.π., σελ. 48.

¹²⁰ POULTON Hugh, *Ημίψηλο, Γκρίζος Λύκος και Ημισέληνος*, Αθήνα, εκδόσεις Οδυσσέας, 2000, σελ. 147.

της τουρκικής επανάστασης, η καλλιέργεια του αισθήματος υπερηφάνειας για την τουρκική καταγωγή αποτέλεσαν βασικούς στόχους της εθνικής παιδείας¹²¹. Η επιτακτική ανάγκη ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας είχε τονιστεί και από τον Ινονού, ο οποίος σε ομιλία του είχε ταυτίσει την επιβίωση του τουρκικού έθνους με τη δημιουργία μιας «*συμπαγούς εθνικής μάζας*», η οποία θα αποτελούσε στόχο της εθνικής παιδείας¹²². Χαρακτηριστικό δείγμα της εργαλειοποίησης της εκπαίδευσης στα πλαίσια του τουρκικού εθνικισμού αποτέλεσε ο «*Μαθητικός Όρκος*» που είχε εισαχθεί στα τουρκικά σχολεία το 1932 και απαγγέλλεται κάθε πρωί¹²³.

2.2 Η αναδιαμόρφωση του τουρκικού εκπαιδευτικού συστήματος

2.2.1 Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της τουρκικής εκπαίδευσης

Παρά τις προσπάθειες εκκοσμίκευσης της εκπαίδευσης που είχαν γίνει τα προηγούμενα χρόνια, την περίοδο αμέσως μετά την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας, συνέχιζαν να υπάρχουν δύο παράλληλα εκπαιδευτικά συστήματα. Το ένα αφορούσε στα κρατικά σχολεία και το άλλο στα θρησκευτικά¹²⁴. Τα συγκεκριμένα ιδρύματα πέραν της παρεχόμενης εκπαίδευσης λειτουργούσαν και ως μέσα επιρροής της ισλαμικής ηγεσίας στην κοινωνία. Προκειμένου να αποκτήσει τον έλεγχο αυτών των ιδρυμάτων και έτσι να ελαχιστοποιήσει τις αντιδράσεις στις γενικότερες μεταρρυθμιστικές του προσπάθειες από θρησκευτικούς κύκλους που ήταν αντίθετοι σε αυτές, προχώρησε στον Νόμο περί «*Ενοποίησης της εκπαίδευσης*» τον Μάρτιο του 1924¹²⁵ που στόχευε σε ένα «*ενοποιημένο, σύγχρονο, κοσμικό, εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα με ίσες ευκαιρίες πρόσβασης σε αυτό*»¹²⁶. Με βάση αυτόν, όλα τα εκπαιδευτικά ιδρύματα θα λειτουργούσαν υπό την ευθύνη και τον έλεγχο του Υπουργείου Παιδείας, ενώ σε αυτό περιερχόταν και η εκμετάλλευση όλων των περιουσιακών τους στοιχείων¹²⁷. Μέχρι το 1930 τα λίγα εναπομείναντα θρησκευτικά σχολεία

¹²¹ KAZAMIAS Andreas M., *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, U.S.A., University of Chicago Press., 1966, σελ. 118.

¹²² ΜΗΤΡΑΡΑΣ Αριστοτέλης, *Ο Τουρκικός Εθνικισμός του Ζιγιά Γκιοκάπ και ο Κεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2012, σελ. 416.

¹²³ ό.π., σελ. 238 : «*Είμαι Τούρκος, έντιμος, επιμελής, νομιμόφων, Αρχή μου είναι να προστατεύω τους μικρότερους και να σέβομαι τους μεγαλύτερούς μου, να αγαπώ πλιότερο κι από τον εαυτό μου την πατρίδα και το έθνος μου. Ιδανικό μου είναι η πρόοδος και η ανάπτυξη μου. Τρανέ Ατατούρκ! Ορκίζομαι να πορευτώ αδιάκοπα στον στόχο που υπέδειξες και χάραξες. Ολόκληρη η υπόστασή μου ας είναι αφιερωμένη στην πατρίδα. Τι ευτυχία σ' αυτόν που λέει ότι είναι Τούρκος!*». (Ο Όρκος αποτελεί μαρτυρία του συγγραφέα.)

¹²⁴ ό.π., KAZAMIAS Andreas M., σελ. 118.

¹²⁵ ΜΗΤΡΑΡΑΣ Αριστοτέλης, *Ο Τουρκικός Εθνικισμός του Ζιγιά Γκιοκάπ και ο Κεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2012, σελ. 412- 413 και στο ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 253.

¹²⁶ KAZAMIAS, Andreas M., *The Turkish Sisyphus, Atatürk, Islam and the quest for european modernity*, Αθήνα, Εκδόσεις Ατραπός, 2006, σελ. 38.

¹²⁷ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Γεράσιμος, *Τουρκία. Θρησκεία, Κοινωνία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004., σελ. 66.

καταργήθηκαν, ενώ την ίδια τύχη είχε και το τμήμα Θεολογίας του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης το 1933¹²⁸. Με επόμενο Νόμο, οι στρατιωτικές σχολές υπάγονταν στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, ενώ δόθηκε η δυνατότητα και σε άλλα υπουργεία να λειτουργούν σχολές, το πρόγραμμα των οποίων όμως διαμορφωνόταν από κοινού με το Υπουργείο Παιδείας. Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας που απέκτησε η εκπαίδευση επηρέασε και τα ιδιωτικά σχολεία, τα οποία πλέον λάμβαναν την άδεια λειτουργίας από το Υπουργείο Παιδείας, το οποίο είχε τη δυνατότητα να ελέγχει τα προγράμματα σπουδών τους, αλλά και να τα επιθεωρεί όποτε το έκρινε απαραίτητο¹²⁹.

2.2.2 Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες εκκοσμίκευσης

Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Κεμάλ στον εκπαιδευτικό τομέα αφορούσαν στην εκκοσμίκευση του συστήματος και στη μετάβαση από μια ισλαμικού τύπου εκπαίδευση σε ένα οργανωμένο, κοσμικό και σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα. Μία από τις πρώτες αλλαγές στις οποίες προέβη είχε συμβολικό χαρακτήρα και αφορούσε στην αντικατάσταση μιας σειράς αραβικών όρων που χρησιμοποιούνταν στην εκπαίδευση και που σηματοδοτούσαν ένα σύνολο ισλαμικών αντιλήψεων για την εκπαίδευση, την επιστήμη και την κουλτούρα. Όπως αναφέρει ο Kazamias, ο όρος «mekteb» χρησιμοποιούνταν για το σχολείο και παρέπεμπε σε εκπαιδευτικά ιδρύματα που γινόταν η απαγγελία αποσπασμάτων του Κορανίου στα αραβικά, ο όρος «müdürris» για τον δάσκαλο και ο όρος «ilim» για την επιστήμη αποσύρθηκαν. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της επιστήμης τονίστηκε η πρακτική εφαρμογή των επιστημονικών γνώσεων σε επίπεδο καθημερινότητας, στοιχείο του οποίου η υιοθέτηση θεωρούνταν απαραίτητη στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας και απαλλαγής από παραδοσιακές αντιλήψεις¹³⁰.

Το εκπαιδευτικό σύστημα της Τουρκίας, όπως διαμορφώθηκε κατά τα πρώτα χρόνια της Τουρκικής Δημοκρατίας, περιλάμβανε τις εξής βαθμίδες:

- Σε επίπεδο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, τη θέση του «mekteb» κατέλαβε το «ilk okul», το αντίστοιχο δημοτικό σχολείο που η φοίτηση διαρκούσε πέντε έτη.
- Σε επίπεδο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, των «idadis» και των «sultanis» κατέλαβαν τα «orta okullar» και τα «lises», ως κατώτερη και ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση αντίστοιχα. Η φοίτηση στον κάθε κύκλο διαρκούσε τρία έτη και μετά το 1949 προστέθηκε ένα ακόμα έτος στα «lises».

¹²⁸ ό.π., KAZAMIAS Andreas M., σελ. 186.

¹²⁹ ό.π., σελ. 118.

¹³⁰ ό.π., σελ. 49- 50.

- Παράλληλα με τη γενική δευτεροβάθμια εκπαίδευση δημιουργήθηκαν τεχνικές και επαγγελματικές σχολές, σχολές εκπαίδευσης εκπαιδευτικών, ενώ από τη δεκαετία του 1950 δημιουργήθηκαν και τα θρησκευτικά σχολεία ιεροδιδασκάλων και ιεροκηρύκων (*imam-hatip*).

Σε επίπεδο δομής το εκπαιδευτικό σύστημα που διαμορφώθηκε ακολουθώντας τον κανόνα 5-3-3 (έτη) απέκτησε παρόμοια στοιχεία με αυτά των σύγχρονων δυτικών κρατών, κάτι που συνέβη και σε επίπεδο αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών¹³¹.

Το δημοτικό (ilk okul)

Κατά την οθωμανική περίοδο τα σχολεία τα οποία αντιστοιχούσαν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση είχαν ως κύριο στόχο να εμφυσήσουν στους μαθητές τις αρχές και τις αξίες που θα τους καθιστούσαν μελλοντικά «καλούς μουσουλμάνους». Η ανάγνωση και η γραφή δεν αποτελούσαν πρωταρχικό στόχο εκείνων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Στο δημοτικό το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών, το οποίο ίσχυε ήταν εκ διαμέτρου αντίθετο με τα προαναφερθέντα. Η θρησκευτική εκπαίδευση απαγορεύτηκε και έμφαση δόθηκε στην απόκτηση βασικών δεξιοτήτων (γραφή, ανάγνωση, αριθμητική), αλλά και στην ενστάλαξη στους μαθητές βασικών αρχών που πρέπει να διέπουν μια κοινωνία¹³².

Το Γυμνάσιο (orta okul)

Στην περίπτωση του Γυμνασίου, το αναλυτικό τους πρόγραμμα διατηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό ίδιο μέσα στο πέρασμα των δεκαετιών. Στόχευε στην παροχή γενικής εκπαίδευσης με έμφαση στην πρακτική γνώση και στην προετοιμασία για την ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (γενική, τεχνική ή επαγγελματική). Πέρα όμως από τα παραπάνω, το Γυμνάσιο συμπεριελάμβανε στη στοχοθεσία του και μια σειρά από παραμέτρους, οι οποίες αφορούσαν στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς των μαθητών. Βασικός στόχος κατά τη φοίτησή τους σε αυτό ήταν να ενισχυθεί ο πατριωτισμός τους, να μάθουν να σέβονται το Σύνταγμα και τους Νόμους, να κατανοούν τη σπουδαιότητα της πρακτικής εφαρμογής της επιστημονικής γνώσης στην καθημερινότητα, να βελτιώσουν τη χρήση της τουρκικής γλώσσας σε όλα τα επίπεδα, να εκτιμούν τον θεσμό της οικογένειας και να συμπεριφέρονται βάσει ενός κοινά αποδεκτού ηθικού κώδικα¹³³.

¹³¹ KAZAMIAS Andreas M., *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, U.S.A., University of Chicago Press., 1966, σελ. 121- 123 και στο KAZAMIAS, Andreas M., *The Turkish Sisyphus, Atatürk, Islam and the quest for european modernity*, Αθήνα, Εκδόσεις Ατραπός, 2006, σελ. 50.

¹³² ό.π., σελ. 140.

¹³³ KAZAMIAS, Andreas M., *The Turkish Sisyphus, Atatürk, Islam and the quest for european modernity*, Αθήνα, Εκδόσεις Ατραπός, 2006, σελ. 51.

To Λύκειο (lise)

Η ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση του τουρκικού εκπαιδευτικού συστήματος είχε ενεργό ρόλο στην ανοικοδόμηση, αλλά και στη διατήρηση του τουρκικού κράτους, καθώς, πέρα από τα ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά της, αποτελούσε φυτώριο νέων στελεχών για την πολιτική και γραφειοκρατική ελίτ του κράτους, καθώς και για τη στελέχωση των μεσοαστικών επαγγελματιών¹³⁴. Στόχευε στην προετοιμασία μελλοντικών πολιτών που είχαν ενισχυμένο εθνικό φρόνημα και παράλληλα είχαν κατακτήσει συγκεκριμένες απαιτήσεις σε επίπεδο γνώσεων και πολιτισμικού κεφαλαίου που θα καθιστούσαν εφικτή την είσοδό τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση¹³⁵.

2.2.3 “Εκστρατεία για το αλφάβητο” και “Τουρκική Ιστορική Θέση”: Δύο καθοριστικές πολιτικές για την τουρκική εκπαίδευση

Για τον Κεμάλ κύρια στοιχεία που συγκροτούν το τουρκικό έθνος ήταν η γλωσσική, πολιτική και εδαφική ενότητα, η κοινή ιστορία και ηθική, καθώς και η ενότητα σε επίπεδο καταγωγής¹³⁶. Δύο από αυτά, η γλωσσική ενότητα και η κοινή ιστορία αποτέλεσαν πεδία μεταρρυθμιστικών προσπαθειών που επηρέασαν την τουρκική εκπαίδευση.

Το αλφάβητο που χρησιμοποιούνταν στην Τουρκία στηριζόταν στο αραβικό/ περσικό αλφάβητο. Παρόλο που το συγκεκριμένο αλφάβητο ικανοποιούσε πλήρως τις ανάγκες των λέξεων αραβικής και περσικής προέλευσης, δε συνέβαινε το ίδιο με το τουρκικό λεξιλόγιο, του οποίου η ποικιλία σε φωνήεντα δεν μπορούσε να εκφραστεί από το πλούσιο σε σύμφωνα αλφάβητο που χρησιμοποιούνταν¹³⁷.

Η αντικατάσταση του αλφάβητου λόγω της προαναφερθείσας δυσκολίας αποτελούσε ένα θέμα διαβούλευσης ήδη από τα χρόνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Προσπάθειες για τη βελτίωση της γραφής είχαν ήδη γίνει από την περίοδο των Τανζιμάτων χωρίς κανένα αποτέλεσμα, ενώ το 1923 και το 1924 όποιες προτάσεις έγιναν για τη μετατροπή του αλφαβήτου σε λατινικό βρήκαν σθεναρές αντιστάσεις. Η κατάσταση άλλαξε προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και οφείλεται σε δύο λόγους. Αφενός, το κεμαλικό κράτος έχει πλέον εδραιωθεί και ασκεί με έντονο αυταρχισμό τη διακυβέρνηση, έχοντας αφαιρέσει κάθε δυνατότητα αντίδρασης από τη θρησκευτική πτέρυγα. Αφετέρου, το 1926 οι σοβιετικές αρχές επέλεξαν την αντικατάσταση του αραβικού αλφαβήτου από το λατινικό στις Τουρανικές Δημοκρατίες της Κεντρικής Ασίας και του Καυκάσου, δίνοντας με

¹³⁴ ό.π., σελ. 52.

¹³⁵“Official Rules and Regulations for the lises”, 1959 στο KAZAMIAS, Andreas M., *The Turkish Sisyphus, Atatürk, Islam and the quest for european modernity*, Αθήνα, Εκδόσεις Ατραπός, 2006, σελ. 52.

¹³⁶ TEZCAN Nurhan, *Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri*, Κωνσταντινούπολη, Çağdaş, σελ. 20 στο POULTON Hugh, *Ημίμηλο, Γκρίζος Λύκος και Ημισέληνος*, Αθήνα, εκδόσεις Οδυσσέας, 2000, σελ. 133.

¹³⁷ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 254.

αυτόν τον τρόπο νέα ώθηση σε αυτό το ζήτημα στην Τουρκία¹³⁸. Τον Ιούνιο 1926 συστάθηκε επιτροπή που είχε ως σκοπό να εξετάσει την υιοθέτηση ενός λατινικού αλφαβήτου και στην οποία ηγήθηκε ο ίδιος ο Κεμάλ. Μέσα σε έξι εβδομάδες, το νέο λατινικό αλφάβητο ήταν έτοιμο και στις 9 Αυγούστου 1926 ο Κεμάλ ανακοίνωσε τη μετάβαση σε αυτό. Σε αυτήν την ανακοίνωσή του ο Κεμάλ χαρακτήρισε πατριωτικό καθήκον του καθενός να διδάξει το νέο αλφάβητο σε όποιον δεν το γνωρίζει και εξήρε την ανάγκη να μειωθεί το ποσοστό αναλφάβητων στη χώρα. Αμέσως μετά, ξεκίνησε ο ίδιος περιοδεία σε όλη την Τουρκία διδάσκοντας τα νέα γράμματα και συνεχίζοντας να παροτρύνει τους πολίτες να τα διδάξουν με τη σειρά τους σε άλλους. Την ενέργειά του αυτή ακολούθησαν μια σειρά από διανοούμενοι, οι οποίοι ξεκίνησαν με τη σειρά τους τις δικές τους περιοδείες διδάσκοντας το αλφάβητο και μετατρέποντας την Τουρκία σε μια «σχολική αίθουσα»¹³⁹. Τον Νοέμβριο του 1928 ψηφίστηκε Νόμος που απαγόρευε τη χρήση του αραβικού αλφαβήτου από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης από την αρχή της νέας χρονιάς, ενώ τον ίδιο μήνα εξετάστηκε στη γνώση του λατινικού αλφαβήτου το σύνολο των δημοσίων υπαλλήλων της χώρας¹⁴⁰.

Η ραγδαία αυτή αλλαγή λειτούργησε για τον Κεμάλ σαν έναν επιπλέον τρόπο να αποκόψει την τουρκική κοινωνία από τις παραδόσεις του Ισλάμ και να την εκδυτικοποιήσει. Παρά όμως την άμεση αποδοχή της οποίας έτυχε το αλφάβητο, ο άλλος στόχος που επιθυμούσε να επιτύχει μέσω αυτής της αλλαγής, αυτός της μείωσης του αναλφαβητισμού δυστυχώς δε στέφθηκε με επιτυχία. Η προσπάθεια που έγινε μέσω των «Σχολείων του Έθνους», τα οποία απευθύνονταν σε αναλφάβητους ενήλικες δε βοήθησε σημαντικά, καθώς η απουσία δομών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης συνέχισε να συντηρεί τα υψηλά ποσοστά του αναλφαβητισμού. Επίσης, οι εγγράμματοι πολίτες μπορεί να υιοθέτησαν το λατινικό αλφάβητο σε επίπεδο δημόσιας ζωής, αλλά συνέχιζαν να κάνουν χρήση του αραβικού στην ιδιωτική τους ζωή (π.χ. σημειώσεις, αλληλογραφία...)¹⁴¹.

Παράλληλα με την εκστρατεία για τη γλώσσα, απαραίτητη κρίθηκε και η συγγραφή νέων σχολικών εγχειριδίων για το μάθημα της Ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ώστε να ενισχυθεί το εθνικό φρόνημα των Τούρκων μαθητών¹⁴². Ως επίσημη θέση σε αυτά τα εγχειρίδια λειτούργησε η «Τουρκική Ιστορική θέση» που διατυπώθηκε για πρώτη φορά στο πρώτο συνέδριο Ιστορίας το 1932 στην Άγκυρα. Βάσει αυτής της θέσης, η περίοδος της οθωμανικής αυτοκρατορίας υποβιβάστηκε σημαντικά λόγω των ηττών σε στρατιωτικό επίπεδο. Το ένδοξο ιστορικό παρελθόν

¹³⁸ LEWIS Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας. ΤΟΜΟΣ Ι. Τα στάδια της ανάδυσης*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2001, σελ. 542- 543.

¹³⁹ *ό.π.*, σελ. 543- 545.

¹⁴⁰ LEWIS Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας. ΤΟΜΟΣ Ι. Τα στάδια της ανάδυσης*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2001, σελ. 545 και στο ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 255.

¹⁴¹ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 255.

¹⁴² POULTON Hugh, *Ημίψηλο, Γκρίζος Λύκος και Ημισέληνος*, Αθήνα, εκδόσεις Οδυσσέας, 2000, σελ. 134.

που αναζητούνταν βρέθηκε στην προ- ισλαμιαία περίοδο. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, σύμφωνα με την εν λόγω θέση, δημιουργήθηκε ένας σπουδαίος πολιτισμός στην κεντρική Ασία από τον οποίο επηρεάστηκαν και άλλοι πολιτισμοί, όπως αυτοί του Ιράκ, της Αιγύπτου και του Αιγαίου, ο οποίος υπερισχύει των υπολοίπων. Η συγκεκριμένη θεωρία έδωσε τη δυνατότητα να ενισχυθεί η πολιτισμική ταυτότητα των Τούρκων, να αποκατασταθεί στο θυμικό τους η λέξη «Τούρκος» που ήταν αρνητικά φορτισμένη ήδη από την περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και να ενισχυθεί η αυτοπεποίθησή τους απέναντι στη Δύση που υποτιμούσε τους Τούρκους, αποτελώντας τη βάση για τα σχολικά εγχειρίδια για περίπου δύο δεκαετίες¹⁴³.

Τα πρώτα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας που χρησιμοποιήθηκαν από το 1924 έως το 1929 έκαναν εκτενή αναφορά στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Τα εγχειρίδια που τα αντικατέστησαν έκτοτε και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1940 στηρίχθηκαν στην “Τουρκική Ιστορική θέση” προβάλλοντας τα φυλετικά χαρακτηριστικά των Τούρκων και είτε δεν έκαναν λόγο για την οθωμανική περίοδο είτε την προέβαλαν σαν μια περίοδο αναχρονισμού για αυτούς. Εν μέρει αποκατάσταση της οθωμανικής περιόδου υπήρξε στα μετέπειτα εγχειρίδια στα οποία όμως συνέχισε να κυριαρχεί τουρκική εθνικιστική θεώρηση¹⁴⁴.

2.3 Η θέση της θρησκείας στο τουρκικό εκπαιδευτικό σύστημα την περίοδο του πολυκομματισμού

Η ιδιαίτερα αυταρχική στάση που διατήρησε το κεμαλικό καθεστώς απέναντι στη θρησκεία κατά τις δεκαετίες του 30 και του 40 άρχισε να αλλάζει την περίοδο του πολυκομματισμού μπροστά στην ανάγκη διεκδίκησης των ισλαμικών ψήφων. Μετά το 1947 το Ρ.Λ.Κ. επέτρεψε ξανά την προαιρετική διδασκαλία των θρησκευτικών σε κάποιες τάξεις της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.¹⁴⁵ Η ανάγκη εκπαίδευσης του απαιτούμενου θρησκευτικού προσωπικού είχε διαπιστωθεί από το Ρ.Λ.Κ., ο φόβος όμως ότι πιθανόν η Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων θα ασκούσε ιδιαίτερη επιρροή στο προσωπικό που θα εκπαιδευόταν στα θρησκευτικά ιδρύματα που θα δημιουργούνταν, παρά την εποπτεία του Υπουργείου Παιδείας, ατόνησε τη σκέψη για δημιουργία σχολείων και προέκρινε αυτή της δημιουργίας μαθημάτων. Τα μαθήματα αυτά ωστόσο, δεν επαρκούσαν για την κατάλληλη εκπαίδευση των μελλοντικών ιμάμηδων¹⁴⁶.

¹⁴³ MARDIN Şerif, Religion and secularism in Turkey στο KAZANGIGIL Ali & ÖZBUDUN Ergun (Ed.), *Atatürk Founder of a modern state*, London, C. Hurst and Company, 1981, σελ. 211 και στο POULTON Hugh, *Ημίψηλο, Γκρίζος Λύκος και Ημισέληνος*, Αθήνα, εκδόσεις Οδυσσέας, 2000, σελ. 134- 135.

¹⁴⁴ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα σχολικά βιβλία Ιστορίας, βλ. POULTON Hugh, *Ημίψηλο, Γκρίζος Λύκος και Ημισέληνος*, Αθήνα, εκδόσεις Οδυσσέας, 2000, σελ. 137- 140.

¹⁴⁵ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 305.

¹⁴⁶ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Γεράσιμος, *Τουρκία. Θρησκεία, Κοινωνία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004,, σελ. 73- 74.

Αυτή την αρκετά διαλλακτική στάση του Ρ.Λ.Κ. απέναντι στη θέση της θρησκείας στο εκπαιδευτικό σύστημα ενίσχυσε σημαντικά το Δ.Κ., όταν ανέλαβε την εξουσία. Η περίοδος διακυβέρνησής του χαρακτηρίστηκε από την εξάπλωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης μέσω της υποχρεωτικής διδασκαλίας της στην πρωτοβάθμια και κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Επιπρόσθετα, το 1951 κρίνοντας ανεπαρκή την εκπαίδευση που παρεχόταν από τα μαθήματα προχώρησε στην επαναλειτουργία των σχολείων Imam- Hatip¹⁴⁷, τα οποία παρείχαν την κατάλληλη θρησκευτική εκπαίδευση μέσα από ένα πρόγραμμα συνολικά επτά ετών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αρχικά σε μόλις επτά νομούς της χώρας¹⁴⁸. Τα σχολεία αυτά λειτούργησαν σε μεγάλο βαθμό ήδη από τότε σα μέσο κοινωνικής ανέλιξης για σπουδαστές, οι οποίοι προέρχονταν από κατώτερα κοινωνικά και κυρίως αγροτικά στρώματα¹⁴⁹.

Θα περίμενε κανείς ότι η έντονη κριτική που είχε υποστεί το Δ.Κ. για τον τρόπο με τον οποίο λειτούργησε απέναντι στη θρησκεία θα οδηγούσε μετά το πραξικόπημα του 1960 στην επιστροφή στις προηγούμενες αυταρχικές δεκαετίες του καθεστώτος. Αντίθετα όμως, θέλοντας να περιορίσει τα επιχειρήματα της ισλαμικής πλευράς, το κεμαλικό καθεστώς φρόντισε μέσω του νέου φιλελεύθερου Συντάγματος να κατοχυρώσει το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και εκπαίδευσης μεταξύ άλλων, αλλά και να ενσωματώσει ως άρθρο την απαγόρευση της πολιτικής χρήσης της θρησκείας, θέλοντας με αυτόν τον τρόπο να περιορίσει τους κινδύνους που πιθανόν να προκαλούσε η ανοχή που εμφανιζόταν σε θέματα θρησκείας¹⁵⁰. Ταυτόχρονα, εκείνη την περίοδο το καθεστώς είχε επικεντρωθεί σε μία εκστρατεία απαλλαγής της εκπαίδευσης από αριστερές ιδέες τόσο στα πανεπιστήμια όσο και στα σχολεία¹⁵¹. Την αναγκαιότητα διατήρησης αυτής της στάσης απέναντι στη θρησκευτική εκπαίδευση εκείνης της περιόδου είχε τονίσει και ο βουλευτής του Κ.ΔΙΚ., Mehmet Ateşoğlu, ισχυριζόμενος ότι η ταυτόχρονη καλλιέργεια της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης είναι ο καλύτερος τρόπος για να εξουδετερωθεί η αριστερή απειλή για την Τουρκία¹⁵².

Στις αμέσως επόμενες δεκαετίες του 1970 και του 1980, μία σειρά θρησκευτικών ιδρυμάτων (βακούφια) δημιουργήθηκαν και βοήθησαν σημαντικά να οργανώσουν μέσω αυτών τις δραστηριότητές τους διάφορες ισλαμικές οργανώσεις. Εκμεταλλευόμενες τις νομοθεσίες του 1967 και του 1983 προχωρούν στη δημιουργία ιδρυμάτων που απαγορεύεται να έχουν πολιτικό

¹⁴⁷ Για περισσότερες λεπτομέρειες για την εξέλιξη, τον σκοπό και τη λειτουργία των σχολείων Imam-Hatip στις διάφορες περιόδους βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Γεράσιμος, *Τουρκία. Θρησκεία, Κοινωνία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004.

¹⁴⁸ ΚΑΖΑΜΙΑΣ, Andreas M., *The Turkish Sisyphus, Atatürk, Islam and the quest for european modernity*, Αθήνα, Εκδόσεις Ατραπός, 2006, σελ. 58 και ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Γεράσιμος, *Τουρκία. Θρησκεία, Κοινωνία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σελ. 73- 76.

¹⁴⁹ ΚΑΛΑΥΚΙΟĞΛΟΥ Ersin, *Politics of Conservatism in Turkey*, Turkish Studies, 2007, Τόμος 8, Τεύχος 2, 2007, σελ. 238.

¹⁵⁰ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 322.

¹⁵¹ ό.π., σελ. 327.

¹⁵² EDELMAN Eric, CORNELL Svante, LOBEL Aaron, KARAVELI Halil, *Turkey Transformed: The Origins and Evolution of Authoritarianism and Islamization under the AKP*, Washington DC: Bipartisan Policy Center, 2015, σελ. 14.

χαρακτήρα και επικεντρώνονται σε μεγάλο βαθμό στον εκπαιδευτικό τομέα και συγκεκριμένα στα σχολεία Imam- Hatir, μέσω της χορήγησης υποτροφιών, της έκδοσης βιβλίων, της παροχής εγκαταστάσεων. Η ραγδαία αύξηση αυτών των σχολείων τη δεκαετία του 1970, παρά το γεγονός ότι εντέλει ένας αρκετά περιορισμένος αριθμός αποφοίτων τους θα ασχοληθεί σε επαγγελματικό επίπεδο με τη θρησκεία, έδωσε τη δυνατότητα να δημιουργηθεί μία νέα γενιά ανθρώπων, η οποία αμέσως μετά τη δευτεροβάθμια -θρησκευτικού χαρακτήρα- εκπαίδευση, κατευθυνόταν προς τη δημόσια τριτοβάθμια και στη συνέχεια στη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού. Σημαντική βοήθεια στη διεκδίκηση μίας θέσης από αυτούς τους νέους, μορφωμένους ισλαμιστές έπαιξαν τα δίκτυα που είχαν δημιουργηθεί από αυτά τα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Κατά τη διάρκεια λοιπόν αυτών των δεκαετιών, δημιουργήθηκε μία μουσουλμανική ελίτ μορφωμένων επαγγελματιών, επιχειρηματιών και κρατικών λειτουργών στον αντίποδα της κεμαλικής ελίτ¹⁵³, ενώ η θρησκευτική εκπαίδευση αποδείκνυε τον ήδη από τις προηγούμενες δεκαετίες ρόλο της ως κυρίαρχο μέσο κοινωνικής κινητικότητας και ανάδυσης της συγκεκριμένης ελίτ¹⁵⁴.

Η στρατιωτική επέμβαση του 1980 είχε αντίκτυπο και στον εκπαιδευτικό τομέα. Πέρα από τις διώξεις που υπέστησαν δάσκαλοι και εκπαιδευτικοί, αλλά και τον αυστηρό έλεγχο στον οποίο τέθηκαν τα πανεπιστημιακά ιδρύματα της χώρας, στα οποία πλέον διορίζονταν πρυτάνεις από το Συμβούλιο Ανώτατης Παιδείας, η θεωρία της Τουρκοϊσλαμικής Σύνθεσης¹⁵⁵ θεωρήθηκε από μία μερίδα στρατιωτικών- μεταξύ των οποίων και ο στρατηγός Εβρέν- ως η λύση απέναντι στην επέλαση του κομμουνισμού¹⁵⁶, καθώς επεδίωκε μία σχέση ισορροπίας μεταξύ του κράτους- έθνους και της θρησκείας, παρά τη μεταξύ τους πόλωση, στοχεύοντας στην περαιτέρω εδραίωση του κράτους¹⁵⁷. Για τους στρατιωτικούς, η χρήση της θρησκείας με τον κατάλληλο τρόπο θα μπορούσε να λειτουργήσει ως παράγοντας συνοχής στην έντονα διαιρεμένη τουρκική κοινωνία εκείνης της εποχής¹⁵⁸. Στηριζόμενοι λοιπόν σε αναφορά του 1981, βάσει της οποίας η θρησκευτική εκπαίδευση δε βρισκόταν υπό τον έλεγχο του κράτους, αλλά μίας σειράς ισλαμικών οργανώσεων προχώρησαν στην ένταξη του μαθήματος «Θρησκεία και Ηθική», ως υποχρεωτικού σε όλες τις βαθμίδες

¹⁵³ ΖΟΥΜΠΑΪΜΠΑ Σάμι, Τουρκικό Ισλάμ και Εθνική Ταυτότητα στο *Τουρκία I: Ισλάμ και κρίση του Κεμαλισμού*, Αθήνα, Εναλλακτικές εκδόσεις, 1997, σελ. 72- 73.

¹⁵⁴ KALAYCIOĞLU Ersin, *Politics of Conservatism in Turkey*, Turkish Studies, 2007, Τόμος 8, Τεύχος 2, 2007, σελ. 238.

¹⁵⁵ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. κεφάλαιο 1.

¹⁵⁶ ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 360, 370.

¹⁵⁷ AYATA Sencer, Αλλαγές στην εσωτερική πολιτική της Τουρκίας στο *Ο Ρόλος και η Θέση της Τουρκίας στον Κόσμο. Σύγχρονη Πραγματικότητα και Μελλοντικές Προκλήσεις*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης- Ίδρυμα Κόκκαλη, Αθήνα, 2006, σελ. 301.

¹⁵⁸ AHMAD Feroz, *The making of modern Turkey*, London & New York, Routledge, 1993, σελ. 219-220 στο KAZAMIAS, Andreas M., *The Turkish Sisyphus, Atatürk, Islam and the quest for european modernity*, Αθήνα, Εκδόσεις Ατραπός, 2006, σελ. 77.

εκπαίδευσης βάσει του άρθρου 24 του Συντάγματος του 1982¹⁵⁹. Η συγκεκριμένη πρόβλεψη είχε στόχο να φέρει σε επαφή τους μαθητές με τις βασικές αρχές της ισλαμικής θρησκείας, επεξεργαζόμενο παράλληλα θέματα με στόχο την ενίσχυση του πατριωτισμού και τον σεβασμό προς το κράτος και τον στρατό, έχοντας πολλά κοινά σημεία με τη θεωρία της Τουρκοϊσλαμικής Σύνθεσης¹⁶⁰. Η συγκεκριμένη θεωρία θα αποτελέσει και ιδεολογική βάση του Κ.Μ.Π. του Οζάλ που θα κυριαρχήσει στην πολιτική ζωή της χώρας εκείνη τη δεκαετία¹⁶¹.

Οι νεοφιλελεύθερες ιδέες που πρέσβευε και εφάρμοσε ο Οζάλ σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο δεν άφησαν ανεπηρέαστο και τον τομέα της εκπαίδευσης. Στα πρότερα κεμαλικά εκπαιδευτικά πρότυπα ενσωματώθηκαν δύο ακόμα στοιχεία εκείνη την περίοδο. Το ένα ήταν το συντηρητικό, ισλαμικό στοιχείο. Τη δεκαετία του 1980 ήταν εμφανής η ανοχή απέναντι στην ανάπτυξη ισλαμικών εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και ιδρυμάτων, ενώ ενισχύθηκε ιδιαίτερα ο προϋπολογισμός και το προσωπικό που απασχολούσε η Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων. Παράλληλα, παρά το γεγονός ότι ο Νόμος «περί Ενοποίησης της εκπαίδευσης» του 1924 ήταν σε ισχύ, το 1990 εκατοντάδες χιλιάδες μαθητές φοιτούσαν σε θρησκευτικά σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αποδεικνύοντας την ύπαρξη ενός ισλαμικού εκπαιδευτικού συστήματος που συνεχώς κέρδιζε χώρο. Το δεύτερο στοιχείο που εισάχθηκε ήταν η έμφαση που δόθηκε στη δημιουργία μίας, παράλληλης στη δημόσια, ιδιωτικής εκπαίδευσης. Οι δημόσιες δαπάνες για την εκπαίδευση μειώθηκαν σημαντικά, ενώ ο αριθμός των ιδιωτικών σχολείων αυξήθηκε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το ότι, ενώ το σχολικό έτος 1982- 1983 τα ιδιωτικά σχολεία της χώρας ήταν 234, το σχολικό έτος 1995- 1996 έφτασαν τα 873¹⁶².

Η άνοδος του ισλαμικού Κ.ΕΥ. στα μέσα της δεκαετίας του 1990 και η ανάληψη των πρωθυπουργικών καθηκόντων από τον ισλαμιστή ηγέτη του Ερμπακάν προβλημάτισαν έντονα το κεμαλικό καθεστώς, το οποίο θεώρησε ότι η δημοφιλία της ισλαμικής παράταξης συνδεόταν άμεσα με τη δημοφιλία των θρησκευτικών σχολείων στις λαϊκές μάζες¹⁶³. Τα πολλά μαθήματα θρησκευτικού προσανατολισμού στο αναλυτικό πρόγραμμα αυτών των σχολείων, ο διαχωρισμός των σπουδαστών βάσει φύλου, καθώς και το γεγονός ότι αυξάνονταν χρόνο με τον χρόνο, σε αντίθεση με τα δημόσια επαγγελματικά σχολεία που συνεχώς μειώνονταν θορύβησαν τους

¹⁵⁹ ΚΑΖΑΜΙΑΣ, Andreas M., *The Turkish Sisyphus, Atatürk, Islam and the quest for european modernity*, Αθήνα, Εκδόσεις Ατραπός, 2006, σελ. 76 και POULTON Hugh, *Ημίψηλο, Γκρίζος Λύκος και Ημισέληνος*, Αθήνα, εκδόσεις Οδυσσέας, 2000, σελ.229.

¹⁶⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα σπουδών του μαθήματος, βλ. POULTON Hugh, *Ημίψηλο, Γκρίζος Λύκος και Ημισέληνος*, Αθήνα, εκδόσεις Οδυσσέας, 2000, σελ.230- 231.

¹⁶¹ ό.π., ZÜRCHER J. Eric, σελ. 370.

¹⁶² ΚΑΖΑΜΙΑΣ, Andreas M., *The Turkish Sisyphus, Atatürk, Islam and the quest for european modernity*, Αθήνα, Εκδόσεις Ατραπός, 2006, σελ. 87-88, 92.

¹⁶³ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Γεράσιμος, *Τουρκία. Θρησκεία, Κοινωνία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σελ. 86.

κεμαλιστές¹⁶⁴. Το τελεσίγραφο που δόθηκε στον Ερμπακάν από το Σ.Ε.Α. στις 28 Φεβρουαρίου 1997 περιελάμβανε δεκαοχτώ σημεία με τα οποία θα έπρεπε η κυβέρνηση να συμμορφωθεί. Μεταξύ αυτών, υπήρχαν αναφορές στο εκπαιδευτικό σύστημα της Τουρκίας, υποδηλώνοντας την ανάγκη του καθεστώτος να επαναπροσδιοριστεί ο χαρακτήρας του και να κινηθεί προς κοσμικότερα πρότυπα. Ένα από τα αιτήματα αφορούσε στην υποχρεωτική οκταετή δευτεροβάθμια εκπαίδευση, μέσω του οποίου επιδιωκόταν ο περιορισμός των θρησκευτικών σχολείων τριετούς φοίτησης. Επίσης, το Σ.Ε.Α. ζητούσε τη μετατροπή των υπεράριθμων σε προσωπικό και σπουδαστές θρησκευτικών σχολείων σε επαγγελματικές σχολές, ενώ έκρινε απαραίτητο τον έλεγχο του περιεχομένου διδασκαλίας του μαθήματος του Κορανίου, ώστε να αποφευχθούν τυχόν αντιθέσεις με τις αρχές του κεμαλισμού. Αυτή η επέμβαση του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας οδήγησε λίγους μήνες μετά στην ψήφιση ενός νομοσχεδίου για την εκπαίδευση, το οποίο κατήργησε τα τριετή θρησκευτικά σχολεία και μετέβαλλε τον τρόπο βαθμολόγησης για τους υποψηφίους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ώστε να μειωθούν οι πιθανότητες εισαγωγής για τους υποψηφίους που προέρχονταν από θρησκευτικά σχολεία. Παρόλες όμως τις προσπάθειες, το νομοσχέδιο δεν μπόρεσε να έχει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Το γεγονός ότι τα θρησκευτικά σχολεία στήριζαν τη λειτουργία και χρηματοδότησή τους σε ιδιωτικά κεφάλαια, δυσκόλευε το κράτος να τα εντάξει στον απόλυτο έλεγχό του, καθώς αυτό θα είχε τεράστιο οικονομικό κόστος για το τουρκικό κράτος. Πέρα όμως του οικονομικού, ιδιαίτερα σημαντικό θεωρούνταν από τις κυβερνήσεις που ακολούθησαν το μεταμοντέρνο πραξικόπημα του 1997 και το πολιτικό κόστος, καθώς η οποιαδήποτε προσπάθεια περιορισμού της θρησκευτικής εκπαίδευσης θα τις έφερνε αυτόματα αντιμέτωπες με μία μεγάλη μερίδα ψηφοφόρων ισλαμικής προέλευσης¹⁶⁵.

Η πρωτοφανής κυριαρχία του ισλαμικού Κ.Δ.Α. στις εκλογές του 2002 εγκαινίασε, όπως επιβεβαιώθηκε και στη συνέχεια, μία νέα εποχή για τον ρόλο του Ισλάμ στη δημόσια σφαίρα της Τουρκίας. Αυτή η επικράτηση των Ισλαμιστών δε θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστο και το πεδίο της εκπαίδευσης, όπου οι προσπάθειες του Κ.Δ.Α. επικεντρώθηκαν κυρίως σε δύο ζητήματα, στην άρση της απαγόρευσης της χρήσης της μαντίλας στα εκπαιδευτικά ιδρύματα και στην επίτευξη ισοτιμίας μεταξύ των απολυτηρίων των δημόσιων κοσμικών και των θρησκευτικών σχολείων, ώστε να μπορούν εκ νέου οι απόφοιτοί τους να διεκδικήσουν θέσεις στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η επίτευξη ισοτιμίας το 2009 σε συνδυασμό με την απόφαση της κυβέρνησης του Κ.Δ.Α. το 2012 να αυξήσει την υποχρεωτική εκπαίδευση από τα 8 στα 12 έτη αύξησε σημαντικά τη δημοφιλία των θρησκευτικών σχολείων. Παράλληλα, ο νέος εκπαιδευτικός νόμος έδινε τη δυνατότητα στους γονείς να επιλέξουν τον τύπο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που αυτοί

¹⁶⁴ PAK Soon-Yong, Cultural politics and vocational religious education: the case of Turkey, *Comparative Education*, Τόμος 40, Τεύχος 3, 2004, σελ. 324.

¹⁶⁵ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Γεράσιμος, *Τουρκία. Θρησκεία, Κοινωνία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σελ. 86- 89.

επιθυμούσαν για τα παιδιά τους. Μπορούσαν με αυτόν τον τρόπο να επιλέξουν ακόμα και τη μετεγγραφή του παιδιού τους σε θρησκευτικό σχολείο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης μετά την ολοκλήρωση των πρώτων τεσσάρων ετών σε κοσμικό σχολείο, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο την ένταξη των παιδιών σε ένα θρησκευτικό εκπαιδευτικό πλαίσιο από ακόμη μικρότερη ηλικία¹⁶⁶.

¹⁶⁶ ALTİNYELKEN Hülya Kosar, ÇAYIR Kenan & AGİRDAG Orhan, Turkey at a crossroads: critical debates and issues in education, *Comparative Education*, Τόμος 51, Τεύχος 4, 2015, σελ. 476- 477.

Κεφάλαιο Τρίτο: Η κοινότητα του Fethullah Gülen και ο ρόλος του στην πολιτική ζωή της Τουρκίας

Εισαγωγή

Η ενίσχυση της θέσης της θρησκείας στην εκπαίδευση τη δεκαετία του 1980 σε συνδυασμό με μία σειρά από φιλελεύθερες πολιτικές της κυβέρνησης Οζάλ εκείνη την περίοδο, επέτρεψε να ακμάσει αρχικά εγχώρια και μετέπειτα σε παγκόσμιο επίπεδο το δίκτυο δραστηριοτήτων μίας ισλαμικής αδελφότητας, της κοινότητας Gülen, της οποίας ο πλούτος εκτιμάται στα περίπου 25 δις δολάρια. Η κοινότητα αυτή στηρίζεται σημαντικά σε επίπεδο ανθρώπινου κεφαλαίου στο σχολικό της δίκτυο, το οποίο απαρτίζεται από σύγχρονα σχολεία τα οποία προωθούν μία ηθική διαπαιδαγώγηση σύμφωνα με τις ισλαμικές αξίες.

Ο ηγέτης της κοινότητας, Fethullah Gülen, είναι μία προσωπικότητα που εμφανίζεται στη δημόσια σφαίρα της Τουρκίας ήδη από τη δεκαετία του 1960. Η κοινότητα μέσα στις δεκαετίες κατόρθωσε να αναπτυχθεί και, παρά τις διώξεις που υπέστη τη δεκαετία του 2000, συνεργάστηκε με το Κ.Δ.Α., το οποίο ηγείτο της ισλαμικής παράταξης, εναντίον του «κοινού εχθρού», του κεμαλικού καθεστώτος.

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει τα εξελικτικά στάδια της κοινότητας Gülen και τους τομείς δραστηριοτήτων της, με ιδιαίτερη έμφαση στον εκπαιδευτικό τομέα. Μέσω αυτού του κεφαλαίου, παρουσιάζονται ακόμα οι σχέσεις που ανέπτυξε με την πολιτική σκηνή της Τουρκίας η κοινότητα μέσα στο πέρασμα των δεκαετιών και κυρίως οι σχέσεις της με την ισλαμική κυβέρνηση έως το πραξικόπημα της 15^{ης} Ιουλίου 2016.

3.1 Ο Fethullah Gülen και οι απαρχές της κοινότητας

Ο Fethullah Gülen γεννήθηκε το 1938 (κατά άλλους το 1941) στο Ερζερούμ της ανατολικής Τουρκίας. Δε φαίνεται να σπούδασε στη δημόσια εκπαίδευση, αλλά έλαβε μόνο ανεπίσημη ισλαμική εκπαίδευση. Εργάστηκε ως ιμάμης για την Προεδρία Θρησκευτικών Υποθέσεων στην Ανδριανούπολη¹⁶⁷. Στη συνέχεια, κατευθύνθηκε στη Σμύρνη όπου συνέχισε να κηρύττει στο τζαμί του Kestaneperazari και να διευθύνει τα μαθήματα Κορανίου που διοργανώνονταν εκεί. Μέχρι το 1971 συνέχισε το κήρυγμά του και σε άλλες πόλεις της ευρύτερης περιοχής.

Παράλληλα, κατόρθωσε να συσπειρώσει γύρω του μία ομάδα πιστών και να διοργανώσει σειρά καλοκαιρινών κατασκηνώσεων για μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά και για φοιτητές με

¹⁶⁷ BALCI Bayram, *Between secular and Islamic philosophy: the approach and achievements of Fethullah Gülen's followers in Azerbaijan, Caucasus survey*, Τόμος 1, Τεύχος 1, 2013, σελ. 2 και ΛΙΒΑΣ Σωτήριος, *Παγκοσμιοποίηση, Εθνικισμός και Ισλάμ*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009, σελ. 21.

την υποστήριξη τοπικών επιχειρηματιών. Βασικός στόχος αυτών των κατασκηνώσεων ήταν να καλύψουν το κενό που υπήρχε σε ζητήματα θρησκευτικής εκπαίδευσης στο επίσημο τουρκικό εκπαιδευτικό σύστημα. Η τακτική του αυτή δεν ήταν πρωτόγνωρη. Παρόμοιες πρακτικές ανέπτυξαν και άλλες ισλαμικές ομάδες που δίδασκαν σε μαθητές το Ισλάμ παράλληλα με την επίσημη κοσμική εκπαίδευση που λάμβαναν. Σε αυτές τις κατασκηνώσεις λοιπόν, κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960, ο Fethullah Gülen δίδασκε στους μαθητές βασικές αρχές της ισλαμικής πίστης και παράδοσης, κείμενα του Said Nursi, αλλά και τον τρόπο να διατηρήσουν την ισλαμική τους ταυτότητα χωρίς αυτό να τους φέρνει σε σύγκρουση με το κεμαλικό καθεστώς. Αυτές οι κατασκηνώσεις λειτούργησαν μέχρι το 1971, οπότε και ο Fethullah Gülen συνελήφθη και φυλακίστηκε μετά την επιβολή του στρατιωτικού νόμου, αν και στη συνέχεια του δόθηκε αμνηστία¹⁶⁸.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, ο Fethullah Gülen συσπείρωσε γύρω του μία ομάδα ανθρώπων και διεύρυνε τις δραστηριότητές του ιδρύοντας μία σειρά εστιών (işik evler) που ανήκαν στην κοινότητα και είχαν ως στόχο την αλληλεπίδραση μεταξύ των μελών της, τη συγκέντρωση κεφαλαίου και την ανάπτυξη των μεταξύ τους σχέσεων. Την ίδια περίοδο ξεκίνησε η δημιουργία εστιών για σπουδαστές που προέρχονταν από χαμηλά οικονομικά στρώματα της επαρχίας όπου θα μπορούσαν να διατηρήσουν την ισλαμική τους ταυτότητα λαμβάνοντας παράλληλα την κοσμική εκπαίδευση που τους παρείχε το κράτος¹⁶⁹. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, ο Gülen έστρεψε το ενδιαφέρον του στην προετοιμασία των μαθητών για την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Σε αυτό συνέβαλε το γεγονός ότι πολλοί υποστηρικτές του θεωρούσαν ότι το τουρκικό εκπαιδευτικό σύστημα ήταν γεμάτο υποστηρικτές της αριστεράς από τους οποίους απουσίαζε η θρησκευτική εκπαίδευση και στους οποίους οφειλόταν η κοινωνική αναταραχή εκείνης της περιόδου. Δημιουργήθηκαν λοιπόν εστίες και για μαθητές της δευτεροβάθμιας, ενώ εκείνη την περίοδο δημιουργήθηκε στη Σμύρνη το πρώτο φροντιστήριο προετοιμασίας για τις εθνικές εισαγωγικές εξετάσεις. Ο κύριος στόχος του Gülen πλέον ήταν η δημιουργία μίας νέας τουρκικής, μουσουλμανικής και σύγχρονης ελίτ που μελλοντικά θα έπαιζε κομβικό ρόλο στη διακυβέρνηση της χώρας¹⁷⁰.

3.2 Η οργανωτική δομή της κοινότητας Gülen και το δίκτυο δραστηριοτήτων της

Ο ίδιος ο Gülen αντιλαμβάνεται την κοινότητα που έχει δημιουργήσει ως ένα κοινωνικό κίνημα με έντονη πολιτισμική δραστηριότητα. Σε αυτό, οι άνθρωποι που συμμετέχουν πρέπει να προσέρχονται εθελοντικά χωρίς να είναι απαραίτητο να γνωρίζονται μεταξύ τους, αλλά πρέπει να έχουν ως

¹⁶⁸ AGAİ Bekim, Fethullah Gülen and his Movement's Islamic Ethic of Education, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Τόμος 11, Τεύχος 1, 2002, σελ. 32 και BAŞKAN-CANYAŞ Filiz & CANYAŞ Orkunt, The interplay between formal and informal institutions in Turkey: the case of the Fethullah Gülen community, *Middle Eastern Studies*, Τόμος 52, Τεύχος 2, 2016, σελ. 286- 287.

¹⁶⁹ GULAY, Erol, The Gülen Phenomenon: A Neo- Sufi Challenge to Turkey's Rival Elite?, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Τόμος 16, Τεύχος 1, 2007, σελ. 41.

¹⁷⁰ AGAİ Bekim, Fethullah Gülen and his Movement's Islamic Ethic of Education, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Τόμος 11, Τεύχος 1, 2002, σελ. 32- 33.

κοινό σημείο αναφοράς την πίστη τους στο Ισλάμ και στη σπουδαιότητα του ρόλου που μπορεί να επιτελέσει η εκπαίδευση στη διαμόρφωση ιδανικών¹⁷¹.

Βασικό χαρακτηριστικό της κοινότητας του Fethullah Gülen είναι η απουσία της επίσημης δομής σε αυτήν, η οποία δεν έχει παρόλα αυτά εμποδίσει διάφορα μέλη της να δημιουργήσουν οργανισμούς που έχουν ως στόχο να διεισδύσουν σε κρατικές δομές, όπως η εκπαίδευση και η οικονομία¹⁷². Σε πρώτο επίπεδο, η κοινότητα χωρίζεται σε ομάδες ανεξάρτητων εθελοντών, οι οποίες είναι αυτόνομες οικονομικά και εκτός της σφαίρας επιρροής κάποιας κεντρικής διοίκησης. Οι εθελοντές αυτοί οργανώνονται βάσει διαφόρων κριτηρίων, όπως είναι το επάγγελμα, η συνοικία που κατοικούν, πιθανές συγγενικές σχέσεις...¹⁷³. Πίσω όμως από αυτήν την πρώτη ανάγνωση υπάρχει ένα αυστηρά οργανωμένο δίκτυο, το οποίο ασκεί έλεγχο. Το εν λόγω δίκτυο απαρτίζεται από περίπου τριάντα πρεσβύτερα μέλη (büyük abiler), τα οποία παίζουν τον ρόλο του καθοδηγητή και ενεργούν με στρατιωτική πειθαρχία. Διακρίνονται για την πίστη και την αφοσίωσή τους στο πρόσωπο του Fethullah Gülen¹⁷⁴, ο οποίος ως φυσικός ηγέτης ασχολείται κυρίως με την πολιτική που πρέπει να ακολουθήσει η κοινότητα. Οι οδηγίες που δίνονται στα μέλη της κοινότητας είναι συγκεκριμένες και αφορούν σε διάφορα ζητήματα, είτε κοινωνικής είτε πολιτικής φύσεως. Τα μέλη των πυρήνων συναντιούνται στα κτίρια της κοινότητας που συνήθως βρίσκονται κοντά σε κάποιο τζαμί και εκεί συζητούν και δέχονται κατευθύνσεις από τα παλαιότερα μέλη (abiler), τα οποία πέρα από τις υπόλοιπες δραστηριότητες είναι υπεύθυνα και για τη στρατολόγηση νέων μελών στους πυρήνες που κατά κύριο λόγο φοιτούν στην ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση¹⁷⁵.

Οι δραστηριότητες της κοινότητας Gülen εκτείνονται σε τρία κύρια πεδία. Αρχικά, μεγάλη είναι η διείσδυση της κοινότητας στον ισλαμικό επιχειρηματικό τομέα της χώρας, στο «πράσινο κεφάλαιο», καθώς κατέχει 203 από τις 385 μεγάλες ισλαμικές εταιρείες της Τουρκίας την πρώτη δεκαετία του 2000. Οι εταιρείες αυτές χρηματοδοτούνται από τράπεζες που συνδέονται με τον Gülen και υποστηρίζουν με τη σειρά τους το εκπαιδευτικό και κοινωνικό έργο της κοινότητας παγκοσμίως. Ο ίδιος ο Gülen θεωρεί απαραίτητη την αξιοποίηση των επιχειρηματιών για την αναγέννηση του Ισλάμ και τη δημιουργία μίας νέας τουρκικής ελίτ¹⁷⁶. Στο πλαίσιο αυτής του της πεποιθήσης,

¹⁷¹ KOYUNCU LORASDAĞI Berrin, The Prospects and Pitfalls of the Religious Nationalist Movement in Turkey: The Case of the Gülen Movement, *Middle Eastern Studies*, 2010, Τόμος 46, Τεύχος 2, σελ. 225.

¹⁷² BAŞKAN-CANYAŞ Filiz & CANYAŞ Orkunt, The interplay between formal and informal institutions in Turkey: the case of the Fethullah Gülen community, *Middle Eastern Studies*, Τόμος 52, Τεύχος 2, 2016, σελ. 280. .

¹⁷³ ΛΙΒΑΣ Σωτήριος, *Παγκοσμιοποίηση, Εθνικισμός και Ισλάμ*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009, σελ. 52.

¹⁷⁴ GULAY, Erol, The Gülen Phenomenon: A Neo- Sufi Challenge to Turkey's Rival Elite?, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Τόμος 16, Τεύχος 1, 2007, σελ. 42.

¹⁷⁵ ΛΙΒΑΣ Σωτήριος, *Παγκοσμιοποίηση, Εθνικισμός και Ισλάμ*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009, σελ. 52- 53.

¹⁷⁶ BASKAN, F. The Political Economy of Islamic Finance in Turkey: The Role of Fethullah Gülen and Asya Finans, p. 216 στο GULAY, Erol, The Gülen Phenomenon: A Neo- Sufi Challenge to Turkey's Rival Elite?, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Τόμος 16, Τεύχος 1, 2007, σελ. 44.

υποστηρικτές του δημιούργησαν δύο συνδέσμους, την Ένωση για την αλληλεγγύη στην επιχειρηματική ζωή (İŞHAD) και την Ένωση επιχειρηματιών για την ελευθερία (HURSIAD) που έχουν ως στόχο την προώθηση μεταρρυθμίσεων υπέρ της ελεύθερης αγοράς και της ιδιωτικοποίησης, αλλά και της ένταξης στην Ε.Ε.¹⁷⁷.

Ο δεύτερος τομέας στον οποίον η κοινότητα έχει να επιδείξει ιδιαίτερη δραστηριότητα είναι αυτός των Μ.Μ.Ε. Εκμεταλλευόμενος την ιδιωτικοποίηση των Μ.Μ.Ε. από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, ο Gülen δημιούργησε ένα ευρύ δίκτυο μέσων που χρησιμοποίησε για την προώθηση ισλαμικών απόψεων, λογοτεχνίας, πληροφόρησης και ψυχαγωγίας. Έχοντας στην κατοχή του επτά τηλεοπτικά κανάλια, επτά ραδιοφωνικούς σταθμούς, δύο καθημερινές εφημερίδες, ένα πρακτορείο ειδήσεων και πέντε περιοδικά¹⁷⁸ κατόρθωσε να προβάλλει άμεσα την ισλαμική οπτική στα ζητήματα επικαιρότητας και να την καταστήσει ιδιαίτερα δημοφιλή. Χαρακτηριστικά, η εφημερίδα Zaman έφτασε στο σημείο να είναι πέμπτη σε κυκλοφορία και να εκδίδεται σε δεκατρείς χώρες (τοπική έκδοση). Μέσω των δραστηριοτήτων της κοινότητας στα Μ.Μ.Ε. επιτεύχθηκε κάτι πολύ σημαντικό. Δημιουργήθηκε εύκολα ένα σύνολο ανθρώπων, μία σιωπηλή ομάδα υποστηρικτών της κοινότητας στους οποίους εκείνη διοχέτευε τα μηνύματά της μέσω των διαφόρων μέσων που είχε στην κατοχή της. Τα μηνύματα αυτά βέβαια, παρά το γεγονός ότι εξέφραζαν την ισλαμική αντίληψη, ήταν ιδιαίτερα μετριοπαθή και χαρακτηρίζονταν από την αντικατάσταση του ισλαμικής προέλευσης λεξιλογίου από λέξεις της καθομιλουμένης, ώστε να μην εξεγείρονται τα κοσμικά αισθήματα των Τούρκων πολιτών, αλλά και να είναι ταυτόχρονα πιο εύληπτα από όσο το δυνατόν περισσότερους. Αυτός ο τρόπος ανοίγματος στη δημόσια σφαίρα που έκανε η κοινότητα αποτέλεσε βασικό σημείο της στρατηγικής που ακολούθησε προκειμένου να κερδίσει τη συμπάθεια και υποστήριξη των πλατιών μαζών¹⁷⁹.

Ο τρίτος και κυριότερος τομέας στον οποίο δραστηριοποιήθηκε ήδη από τις απαρχές της η κοινότητα και γιγαντώθηκε με το πέρασμα των ετών ακόμα και εκτός Τουρκίας είναι αυτός της εκπαίδευσης. Σε αυτόν η κοινότητα έχει επενδύσει μέσα στα χρόνια το μεγαλύτερο μέρος του ανθρώπινου, αλλά και του οικονομικού της δυναμικού στοχεύοντας στην ίδρυση και λειτουργία διάφορων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων¹⁸⁰. Στο επόμενο υποκεφάλαιο θα γίνει αναφορά στο περιεχόμενο αυτών των δραστηριοτήτων.

¹⁷⁷ ό.π., GULAY, Erol, σελ. 44- 45.

¹⁷⁸ BAŞKAN-CANYAŞ Filiz & CANYAŞ Orkunt, The interplay between formal and informal institutions in Turkey: the case of the Fethullah Gülen community, *Middle Eastern Studies*, Τόμος 52, Τεύχος 2, 2016, σελ. 282.

¹⁷⁹ GULAY, Erol, The Gülen Phenomenon: A Neo- Sufi Challenge to Turkey's Rival Elite?, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Τόμος 16, Τεύχος 1, 2007, σελ. 46-47.

¹⁸⁰ BALCI, Bayram, *The Gülen Movement and Turkish Soft Power*, Carnegie Endowment for International Peace, 2014, σελ. 2.

3.3 Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες της κοινότητας Gülen

Στο παρόν υποκεφάλαιο θα αναλυθούν οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες της κοινότητας Gülen. Πριν όμως προχωρήσουμε σε αυτές είναι σημαντικό να τονιστεί ότι τα διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα της κοινότητας σπάνια προχωρούν σε κινήσεις που τα κάνουν να σχετίζονται άμεσα με την κοινότητα και τον ιδρυτή της. Συχνά, η λειτουργία τους στηρίζεται από οργανώσεις που έμμεσα συνδιαλέγονται με την κοινότητα και οι πηγές χρηματοδότησής τους διαφοροποιούνται. Αυτές οι τάσεις «αποκέντρωσης» που εμφανίζουν τα ιδρύματα αυτά, δεν αναιρούν σε καμία περίπτωση την ύπαρξη ενός κεντρικού σχεδιασμού από έναν πυρήνα ηγετικών στελεχών όσον αφορά στην ίδρυση, λειτουργία και επέκτασή τους¹⁸¹.

Ήδη από τις απαρχές της δράσης του ως ιεροκήρυκας ο Gülen έδινε ιδιαίτερη έμφαση στον ρόλο της εκπαίδευσης ως μοχλού ανάπτυξης του ατόμου και κατ' επέκταση όλης της κοινωνίας¹⁸². Καθοριστική όμως για την ανάπτυξη των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων του στάθηκε η δεκαετία του 1980. Μετά το πραξικόπημα, οι εξελίξεις στον ιδεολογικό τομέα με την ανάδυση της «Τουρκοϊσλαμικής Σύνθεσης» και η επίδραση που αυτή άσκησε στον τομέα της εκπαιδευτικής πολιτικής, καθώς και η δυνατότητα που δόθηκε να αναπτυχθούν ιδιωτικές πρωτοβουλίες στον χώρο της εκπαίδευσης¹⁸³, επέτρεψαν στον Gülen να ιδρύσει και αυτός με τη σειρά του εκπαιδευτικά ιδρύματα που χαρακτηρίζονταν από μία «σύγχρονη ισλαμική δραστηριότητα»¹⁸⁴. Πρώτο στη σειρά όσων ακολούθησαν ήταν ένα φροντιστήριο προετοιμασίας για τις εισαγωγικές εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο στη Σμύρνη, ξεκινώντας την πορεία της κοινότητας σε αυτού του είδους τα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Το στρατιωτικό καθεστώς, υπό τον φόβο του κομμουνισμού και της επιρροής που ασκούσε στη νεολαία της χώρας, επέτρεψε την καλλιέργεια του θρησκευτικού αισθήματος στους νέους μέσω της εκπαίδευσης. Μέχρι το 1991 το σχολικό δίκτυο της κοινότητας επεκτάθηκε σημαντικά στη χώρα¹⁸⁵. Μάλιστα, η κοινότητα είχε κατορθώσει να αποτελεί τη μεγαλύτερη ισλαμική οργάνωση στην Τουρκία, εξαιρουμένων των διάφορων πολιτικών κομμάτων που είχαν δημιουργηθεί από τον Ερμπακάν¹⁸⁶.

Η δεκαετία του 1990 συνοδεύτηκε από την επέκταση του σχολικού δικτύου και σε άλλες χώρες. Απαρχή αυτής της προσπάθειας ήταν η ίδρυση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στην Κεντρική Ασία ό-

¹⁸¹ ΛΙΒΑΣ Σωτήριος, *Παγκοσμιοποίηση, Εθνικισμός και Ισλάμ*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009, σελ. 55.

¹⁸² ΛΙΒΑΣ Σωτήριος, *Όψεις της Τουρκίας. Κρατική ιδεολογία και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2017, σελ. 76.

¹⁸³ Βλ. παραπάνω, ενότητα 2.3 Η θέση της θρησκείας στο τουρκικό εκπαιδευτικό σύστημα την περίοδο του πολυκομματισμού

¹⁸⁴ AGAÍ Bekim, Fethullah Gülen and his Movement's Islamic Ethic of Education, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Τόμος 11, Τεύχος 1, 2002, σελ. 34.

¹⁸⁵ BALCI Bayram, Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and their Role in the Spreading of Turkism and Islam, *Religion, State and Society*, Τόμος 31, τεύχος 2, 2003, σελ. 153 και ΛΙΒΑΣ Σωτήριος, *Όψεις της Τουρκίας. Κρατική ιδεολογία και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2017, σελ. 76.

¹⁸⁶ BALCI Bayram, Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and their Role in the Spreading of Turkism and Islam, *Religion, State and Society*, Τόμος 31, τεύχος 2, 2003, σελ. 153.

που η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και η δημιουργία μίας σειράς χωρών με τουρκόφωνους πληθυσμούς έδωσαν τη δυνατότητα στον Gülen να δράσει υπέρ των πληθυσμών που είχαν καταπιεστεί σε επίπεδο θρησκευτικών ελευθεριών πριν προλάβουν να εκμεταλλευτούν άλλοι την ευκαιρία. Ακόμα, ο Gülen θεωρούσε ότι η ίδρυση των εκπαιδευτηρίων θα οδηγούσε και στην ενίσχυση της τουρκικής οικονομίας μέσω της ανάπτυξης σχέσεων με εκείνες τις χώρες. Οι χώρες αυτές θα μπορούσαν προοδευτικά να αποτελέσουν ένα πεδίο σημαντικής επιρροής της Τουρκίας σε διάφορους τομείς. Τέλος, ένας λόγος που η επέκταση ξεκίνησε από εκείνη την περιοχή και όχι από χώρες του αραβικού κόσμου, όπως θα ανέμενε κάποιος, είναι η αμοιβαία καχυποψία μεταξύ του Gülen και των επίσημων αρχών στις χώρες του αραβικού κόσμου. Η κεντρική Ασία λοιπόν λειτούργησε ως επιτυχημένο πείραμα για την κοινότητα Gülen, αφού εκμεταλλευόμενη τις υπάρχουσες συγκυρίες διείσδυσε σημαντικά στις χώρες αυτές τόσο στον τομέα της εκπαίδευσης, όσο και σε άλλους τομείς δράσης της¹⁸⁷.

Τη δεκαετία του 2000 το δίκτυο εκπαιδευτηρίων της κοινότητας είχε πλέον επεκταθεί σε διάφορες χώρες του κόσμου, ενώ το 2003 υπήρχαν πάνω από 100.000 μαθητές/ φοιτητές σε πάνω από 500 ιδρύματα που πρόσκεινταν στην κοινότητα σε όλες τις ηπείρους¹⁸⁸. Μέσω αυτού του παγκόσμιου δικτύου, ο Gülen επιδιώκει και επιτυγχάνει τη δημιουργία ελίτ στις διάφορες χώρες, οι οποίες θα χαρακτηρίζονται από τη θετική τους στάση απέναντι στην Τουρκία και στις διάφορες επιδιώξεις της¹⁸⁹.

Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της κοινότητας αντιστοιχούν σε όλες τις βαθμίδες της σχολικής εκπαίδευσης, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται, όπως προαναφέρθηκε, και στο δίκτυο των φροντιστηρίων προετοιμασίας για τις εισαγωγικές εξετάσεις στην Τουρκία. Ως στόχο έχουν τη σύνδεση ανάμεσα σε μια σύγχρονη, δυτική αντίληψη για την εκπαίδευση και σε μία ταυτόχρονη ηθική διαπαιδαγώγηση, την ευθύνη της οποίας αποδίδουν σε πολύ μεγάλο βαθμό στους εκπαιδευτικούς των ιδρυμάτων, οι οποίοι επιλέγονται πολύ προσεκτικά. Τα σχολεία αυτά δεν είναι επίσημα θρησκευτικά σχολεία. Ακολουθούν το αναλυτικό πρόγραμμα που ορίζεται από το Υπουργείο Παιδείας της Τουρκίας ή της εκάστοτε χώρας και δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην κατάρτιση των μαθητών τους σε μαθήματα, όπως η φυσική και η βιολογία¹⁹⁰. Οι επιδόσεις των μαθητών που φοιτούν σε αυτά τα σχολεία είναι ιδιαίτερα υψηλές, με αποτέλεσμα συχνά να επιλέγονται σε χώρες εκτός Τουρκίας από

¹⁸⁷ ΛΙΒΑΣ Σωτήριος, *Οψεις της Τουρκίας. Κρατική ιδεολογία και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2017, σελ. 77· ΛΙΒΑΣ Σωτήριος, *Παγκοσμιοποίηση, Εθνικισμός και Ισλάμ*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009, σελ. 58-59· BAŞKAN-CANYAŞ Filiz & CANYAŞ Orkunt, The interplay between formal and informal institutions in Turkey: the case of the Fethullah Gülen community, *Middle Eastern Studies*, Τόμος 52, Τεύχος 2, 2016, σελ. 288 και στο BALCI Bayram, The Gülen Movement and Turkish Soft Power, *Carnegie. Endowment for International Peace*, 2014, σελ. 3.

¹⁸⁸ ΚΟΥΝΤΟΥ ΛΟΡΑΣΔΑΓΪ Berrin, The Prospects and Pitfalls of the Religious Nationalist Movement in Turkey: The Case of the Gülen Movement, *Middle Eastern Studies*, 2010, Τόμος 46, Τεύχος 2, σελ. 225.

¹⁸⁹ ΛΙΒΑΣ Σωτήριος, *Παγκοσμιοποίηση, Εθνικισμός και Ισλάμ*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009, σελ. 61.

¹⁹⁰ ό.π., σελ. 56- 57.

ανώτερους κρατικούς αξιωματούχους για τη φοίτηση των παιδιών τους. Στην Τουρκία, οι μαθητές των σχολείων διδάσκονται μία ώρα θρησκευτικά την εβδομάδα βάσει του ωρολογίου προγράμματος που ορίζεται κεντρικά, αλλά συχνά στο εξωτερικό μπορεί να μη διδάσκονται καθόλου θρησκευτικά. Η απουσία μίας στοχοθεσίας μαθήματος θρησκευτικών μέσω αναλυτικού προγράμματος δε σημαίνει ότι δεν επιδιώκεται η ηθική διαπαιδαγώγηση βάσει ενός συγκεκριμένου προτύπου. Ειδικά σε όσα από αυτά τα σχολεία οι μαθητές είναι οικότροφοι, υπάρχει μία μη τυπική μορφή θρησκευτικής εκπαίδευσης, η οποία διαπερνά την καθημερινότητα των μαθητών ουσιαστικά και συχνά ασυνείδητα¹⁹¹.

Μέσω της παρεχόμενης εκπαίδευσης σε βάθος δεκαετιών ο Gülen κατόρθωσε να αναβαθμίσει το μορφωτικό επίπεδο των οπαδών του, δημιουργώντας την επιθυμητή για αυτόν «Χρυσή Γενιά», σύγχρονους μουσουλμάνους που χαρακτηρίζονται από την πίστη τους στον Θεό, αλλά και από την αποδοχή της επιστημονικής γνώσης. Κατόρθωσε μέσω της διδασκαλίας του να καταρρίψει την πεποίθηση ότι το Ισλάμ δεν μπορούσε να συμπορευτεί με την επιστήμη, καθώς και την πεποίθηση ότι οι πιστοί μουσουλμάνοι δεν θα έπρεπε να φοιτούν σε κοσμικά πανεπιστημιακά ιδρύματα. Μέσω των ιδρυμάτων που δημιουργήθηκαν από τη δεκαετία του 1980 δόθηκε η δυνατότητα σε πολλούς «εусεβείς μουσουλμάνους» να σπουδάσουν και στην πορεία να κατορθώσουν να ανελιχθούν στην επαγγελματική ζωή της χώρας σε εταιρείες, σε δημόσιες υπηρεσίες, σε πανεπιστήμια και σε σχολεία. Έτσι, η κοινότητα Gülen απέκτησε προοδευτικά κεφάλαιο, δίκτυο επαφών και ανθρώπινο δυναμικό το οποίο μπορούσε να κατανοήσει και κατ' επέκταση να δράσει μέσα στο κοσμικό πλαίσιο στο οποίο κινούνταν και να διαχειρίζεται τις ισλαμικές αξίες που του είχαν εμφυσήσει ως πανανθρώπινες αξίες¹⁹². Τα πάνω από 150 ιδιωτικά σχολεία που λειτουργούσαν στην Τουρκία κατόρθωσαν χάρη στο υψηλό επίπεδο της παρεχόμενης εκπαίδευσης να είναι ιδιαίτερα δημοφιλή κυρίως ανάμεσα στη νέα πολιτικοοικονομική τάξη που διαμορφώθηκε στη χώρα μετά τις αρχές του 2000 ως αντίβαρο στην ήδη υπάρχουσα κεμαλική¹⁹³. Ενδεικτικά, μόνο στην Τουρκία, εικάζεται ότι χάρη στα σχολεία και τα φροντιστήρια η κοινότητα έχει κατορθώσει να αποκτήσει πάνω από 200.000 οπαδούς και να διαδώσει τις ιδέες της σε πάνω από 4.000.000 ανθρώπους¹⁹⁴.

¹⁹¹ BAŞKAN-CANYAŞ Filiz & CANYAŞ Orkunt, The interplay between formal and informal institutions in Turkey: the case of the Fethullah Gülen community, *Middle Eastern Studies*, Τόμος 52, Τεύχος 2, 2016, σελ. 289.

¹⁹² AGAİ Bekim, Fethullah Gülen and his Movement's Islamic Ethic of Education, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Τόμος 11, Τεύχος 1, 2002, σελ. 35- 36 και KOYUNCU LORASDAĞI Berrin, The Prospects and Pitfalls of the Religious Nationalist Movement in Turkey: The Case of the Gülen Movement, *Middle Eastern Studies*, 2010, Τόμος 46, Τεύχος 2, σελ. 226.

¹⁹³ ΛΙΒΑΣ Σωτήριος, *Όψεις της Τουρκίας. Κρατική ιδεολογία και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2017, σελ. 79.

¹⁹⁴ TITTENSOR David, The Gülen movement and the case of a secret agenda: putting the debate in perspective, *Islam and Christian-Muslim Relations*, Τόμος 23 Τεύχος 2, 2012, σελ. 165.

3.4 Οι σχέσεις της κοινότητας του Fethullah Gülen με το πολιτικό σύστημα της Τουρκίας

Στην προσπάθεια να κατανοηθούν οι σχέσεις που ανέπτυξε η κοινότητα Gülen και κυρίως ο ιδρυτής και ηγέτης της με την εκάστοτε πολιτική ηγεσία της Τουρκίας είναι σημαντικό να σταθούμε σε μία σειρά από παραδοχές, ώστε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τις διάφορες αλλαγές στη στάση που τηρήθηκε απέναντι σε αυτήν με το πέρασμα του χρόνου. Η κοινότητα πέρασε μέσα από τρία στάδια που καλύπτουν διαφορετικές δεκαετίες. Το πρώτο στάδιο αφορά στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 κατά τις οποίες τέθηκαν τα θεμέλια της κοινότητας, το δεύτερο ήταν η δεκαετία του 1980 όπου προχώρησε στην επέκτασή της εντός της Τουρκίας και το τρίτο ήταν η δεκαετία του 1990 κατά την οποία το δίκτυο της κοινότητας έγινε παγκόσμιο¹⁹⁵. Σε αυτά θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε ένα τέταρτο στάδιο, αυτό που ακολούθησε την επικράτηση του Κ.Δ.Α. στις αρχές του 2000 και τις μεταξύ τους σχέσεις έως σήμερα.

Κατά το πέρασμα της κοινότητας μέσα από αυτά τα εξελικτικά στάδια, οι σχέσεις της με την πολιτική σκηνή της Τουρκίας δεν παρέμεναν ίδιες. Η κοινότητα Gülen αποτελεί μία οργάνωση με πολλά πεδία δράσης και χωρίς επίσημη δομή και ιεραρχία. Το τουρκικό κράτος από την πλευρά του, περιλαμβάνει μία σειρά από επίσημες δομές (π.χ. δικαιοσύνη, κοινοβούλιο, Τ.Ε.Δ., αστυνομικό σώμα...) που συχνά εμφανίζονται να υιοθετούν διαφορετικές μεταξύ τους απόψεις για διάφορες κοινωνικές ομάδες. Συχνά λοιπόν, το εύρος κινήσεων, οι διώξεις ή οι περιορισμοί που υφίσταντο η κοινότητα Gülen εξαρτώνταν από το ποιος θεσμός επικρατούσε στην πολιτική ζωή της χώρας την εκάστοτε περίοδο¹⁹⁶.

Η πρώτη δίωξη εις βάρος του Gülen έγινε το 1971 κατά το στρατιωτικό πραξικόπημα, όταν μαζί με άλλες θρησκευτικές και πολιτικές προσωπικότητες φυλακίστηκε για μικρό χρονικό διάστημα¹⁹⁷. Μετά την αποφυλάκισή του, ο Fethullah Gülen επιχείρησε να υιοθετήσει μια ουδέτερη πολιτική στάση έχοντας επίγνωση της αδυναμίας του απέναντι στο κεμαλικό καθεστώς. Η νέα ακόμα κοινότητα που είχε δημιουργηθεί γύρω του διατήρησε μία συντηρητική και εθνικιστική κατεύθυνση εξαιτίας της καταστολής που υφίσταντο οι ισλαμικές δραστηριότητες από το κράτος τη δεκαετία του 1970. Εκείνη την περίοδο της έντονης πολιτικής αστάθειας, ο Fethullah Gülen και η κοινότητά του αναδείχθηκαν ως το αντίπαλο δέος του κομμουνισμού και της αριστεράς, διαλύοντας έτσι οποιαδήποτε υποψία από την πλευρά του κρατικού μηχανισμού και κατορθώνοντας την ανάπτυξη της κοινότητας ταυτόχρονα¹⁹⁸. Η στάση του Gülen ως αντίπαλου της αριστερής πολιτικής

¹⁹⁵ TITTENSOR David, The Gülen movement and the case of a secret agenda: putting the debate in perspective, *Islam and Christian-Muslim Relations*, Τόμος 23 Τεύχος 2, 2012, σελ. 164.

¹⁹⁶ BAŞKAN-CANYAŞ Filiz & CANYAŞ Orkunt, The interplay between formal and informal institutions in Turkey: the case of the Fethullah Gülen community, *Middle Eastern Studies*, Τόμος 52, Τεύχος 2, 2016, σελ. 285.

¹⁹⁷ BALCI Bayram, Between secular education and Islamic philosophy: the approach and achievements of Fethullah Gülen's followers in Azerbaijan, *Caucasus Survey*, Τόμος 1, Τεύχος 1, 2013, σελ. 2.

¹⁹⁸ GULAY, Erol, The Gülen Phenomenon: A Neo-Sufi Challenge to Turkey's Rival Elite?, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Τόμος 16, Τεύχος 1, 2007, σελ. 41.

πτέρυγας εκείνη την εποχή ενισχύεται ιδιαίτερα και από πηγές που ισχυρίζονται ότι ο ίδιος υπήρξε από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 ως τα μέσα της δεκαετίας του 1960 μέλος μίας οργάνωσης που δρούσε εκείνη την εποχή στην Τουρκία και ονομαζόταν «Αντικομμουνιστική Δράση». Σημαντική θεωρήθηκε και η συμβολή του στην προώθηση της αντικομμουνιστικής ατζέντας στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ υπάρχουν αναφορές και για οικονομική στήριξη που έλαβε ανά διαστήματα από το Υπουργείο Εξωτερικών της Τουρκίας¹⁹⁹.

Η δεκαετία του 1980 λειτούργησε σα μία εξαιρετική αφορμή για τον Gülen να αναδειχθεί σε εξέχουσα μορφή της πνευματικής ζωής της χώρας και της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας που πραγματοποιήθηκε στον εκπαιδευτικό τομέα της Τουρκίας. Ο ίδιος διατηρούσε στενές σχέσεις με το Κ. Μ. Π. και τον επικεφαλής του, Τουργκούτ Οζάλ, που ανελίχθηκε στην εξουσία το 1983²⁰⁰. Μάλιστα, αποφυλακίστηκε χάρη στη γενική αμνηστία που δόθηκε από τον Οζάλ, αφού παρέμεινε έξι μήνες στη φυλακή μετά το πραξικόπημα του 1980²⁰¹. Οι νέες οικονομικές ευκαιρίες που δημιουργήθηκαν εξαιτίας της φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής που ακολουθήθηκε, η έμφαση σε ζητήματα πολιτικών δικαιωμάτων, το συμμετοχικό πολιτικό σύστημα, η εγκαθίδρυση ενός κράτους δικαίου και η ανάδυση νέων δικτύων επικοινωνίας έδωσαν τη δυνατότητα στον Gülen – στου οποίου το ιδεολόγημα η ενίσχυση της πολιτικής κοινωνίας και ο διάλογος στη δημόσια σφαίρα αποτέλεσαν θεμέλιους λίθους- να ιδρύσει εκπαιδευτικά ιδρύματα στη χώρα²⁰². Η επιλογή του Οζάλ να διευκολύνει την ανάδυση διάφορων θρησκευτικών κινήσεων δεν ήταν τυχαία. Αυτές τις θρησκευτικές ομάδες εκμεταλλεύτηκε αργότερα το τουρκικό κράτος ως «ιεραποστολικές» με στόχο να προωθήσουν πρακτικές εξωτερικής πολιτικής ενδεδυμένες με τον μανδύα της θρησκευτικού χαρακτήρα συνεργασίας. Η μετέπειτα προώθηση του «Τουρκικού Μοντέλου» σε χώρες της Κεντρικής Ασίας στηρίχθηκε σε αυτές τις ομάδες ανάλογα με τον βαθμό της κρατικής επιρροής, αλλά και των οικονομικών τους δυνατοτήτων να προωθήσουν τις τουρκικές κρατικές πολιτικές στις χώρες της κεντρικής Ασίας. Μία από αυτές τις ομάδες ήταν η κοινότητα Gülen που μετά την εγχώρια επέκτασή της, προχώρησε στις χώρες που δημιουργήθηκαν μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, στηριζόμενη στους βασικούς τομείς δραστηριοτήτων της, στην εκπαίδευση, τα Μ.Μ.Ε. και τις επιχειρήσεις²⁰³.

Η επέκταση των δραστηριοτήτων της κοινότητας σε παγκόσμιο επίπεδο κατά τη δεκαετία του 1990 συνέπεσε με τη σταδιακή άνοδο του ισλαμικού Κ.Ε.Υ. του Ερμπακάν μέχρι την άνοδό του στην εξουσία με τη συνεργασία του Κ.Ο.Δ. της Τανσού Τσιλλέρ. Ο Gülen είχε γίνει ιδιαίτερα δημοφιλής

¹⁹⁹ ΛΙΒΑΣ Σωτήριος, *Παγκοσμιοποίηση, Εθνικισμός και Ισλάμ*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009, σελ. 27-29.

²⁰⁰ SUNIER Thijl, *Cosmopolitan Theology: Fethullah Gülen and the making of a 'Golden Generation'*, *Ethnic and Racial Studies*, Τόμος 37, Τεύχος 12, 2014, σελ. 2200.

²⁰¹ BALCI Bayram, *Between secular education and Islamic philosophy: the approach and achievements of Fethullah Gülen's followers in Azerbaijan*, *Caucasus Survey*, Τόμος 1, Τεύχος 1, 2013, σελ. 3.

²⁰² YAVUZ Hakan, *Secularism and Muslim democracy in Turkey*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, σελ. 77 και TURAM Berna, *Between Islam and the State*, Stanford, Stanford university Press, 2007 στο SUNIER Thijl, *Cosmopolitan Theology: Fethullah Gülen and the making of a 'Golden Generation'*, *Ethnic and Racial Studies*, Τόμος 37, Τεύχος 12, 2014, σελ. 2201- 2202.

²⁰³ ό.π., BALCI Bayram, σελ. 2.

τη δεκαετία του 1990 προωθώντας ένα σύγχρονο και μετριοπαθές προφίλ που εξέφραζε σεβασμό προς το τουρκικό κράτος, ενώ είχε συναντηθεί κατ' ιδίαν με τους σημαντικότερους Τούρκους πολιτικούς (π.χ. Ετσεβίτ, Τσιλλέρ)²⁰⁴. Ο Gülen εμφανίστηκε αντίθετος στις πολιτικές και τις επιδιώξεις του Κ.ΕΥ., κρατώντας μία πιο μετριοπαθή στάση από τη ριζοσπαστική δική του σε ζητήματα, όπως η χρήση της μαντίλας και η προοπτική ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε. Η στάση του αυτή τον κατέστησε ιδιαίτερα δημοφιλή και σε μεγάλο βαθμό ενδιάμεσο της πόλωσης που είχε δημιουργηθεί μεταξύ των κοσμικών και των ισλαμιστών εκείνη την περίοδο. Παρ' όλ' αυτά όμως, το κεμαλικό καθεστώς και ο στρατός συνέχιζαν να στέκονται με καχυποψία απέναντι στον Gülen, αντιμετωπίζοντάς τον ως απειλή, καθώς έκριναν πως μέσω της τοποθέτησης δικών του ανθρώπων σε θέσεις- κλειδιά επεδίωκε προοδευτικά την ανατροπή του υφιστάμενου καθεστώτος²⁰⁵. Η κοινότητα Gülen, αν και έλαβε κρατική υποστήριξη από τις κυβερνήσεις Οζάλ και Ντεμιρέλ στο παρελθόν και είχε επικοινωνία με πολιτικούς, όπως σημειώθηκε παραπάνω, φρόντιζε να διατηρεί απόσταση τόσο από το ισλαμικό Κ.ΕΥ. όσο και από άλλες ισλαμικές ομάδες. Χαρακτηριστικό είναι ότι είχε δοθεί η οδηγία στην İŞHAD να μην επιδιώξει συνεργασία με άλλες ισλαμικές επιχειρηματικές ενώσεις (π.χ. MUŞİAD) λόγω των στενών δεσμών που διατηρούσαν αυτές με το Κ.ΕΥ.²⁰⁶. Παρόλη όμως την προαναφερθείσα προσπάθεια της κοινότητας να αποστασιοποιηθεί από τον Ερμπακάν, έφερε το βάρος του μεριδίου που της αναλογούσε ως θρησκευτικό κίνημα κατά την καταστολή αυτού του είδους των δραστηριοτήτων από το κεμαλικό καθεστώς μετά το μεταμοντέρνο πραξικόπημα της 28^{ης} Φεβρουαρίου 1997. Το 1998 το Σ.Ε.Α. δημοσιοποίησε μία έκθεση βάσει της οποίας ο κύριος στόχος του Gülen ήταν η ανατροπή του κεμαλικού καθεστώτος και η αντικατάστασή του από ένα ισλαμικό, ενώ την αμέσως επόμενη χρονιά είδαν το φως της δημοσιότητας βίντεο που αποδείκνυαν την προσπάθεια διείσδυσης στους κρατικούς μηχανισμούς με απώτερο σκοπό τον πλήρη έλεγχο τους. Όπως είναι φυσικό, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της κοινότητας δεν έμειναν έξω από το κυνήγι που εξαπολύθηκε. Κατηγορήθηκαν για τη γαλούχηση ελίτ ενάντιον στο κεμαλικό καθεστώς και τις αξίες τους, ενώ διατάχθηκε προκαταρκτική έρευνα από το αρμόδιο δικαστήριο. Από το 1999 ο Gülen βρίσκεται αυτοεξόριστος στις Η.Π.Α. παρά το ότι αθωώθηκε από τις κατηγορίες που του είχαν προσάψει εκείνη την περίοδο²⁰⁷.

²⁰⁴ BAŞKAN-CANYAŞ Filiz & CANYAŞ Orkunt, The interplay between formal and informal institutions in Turkey: the case of the Fethullah Gülen community, *Middle Eastern Studies*, Τόμος 52, Τεύχος 2, 2016, σελ. 281- 282.

²⁰⁵ BAŞKAN-CANYAŞ Filiz & CANYAŞ Orkunt, The interplay between formal and informal institutions in Turkey: the case of the Fethullah Gülen community, *Middle Eastern Studies*, Τόμος 52, Τεύχος 2, 2016, σελ. 282 και KOYUNCU LORASDAĞI Berrin, The Prospects and Pitfalls of the Religious Nationalist Movement in Turkey: The Case of the Gülen Movement, *Middle Eastern Studies*, 2010, Τόμος 46, Τεύχος 2, σελ. 224.

²⁰⁶ BAŞKAN-CANYAŞ Filiz & CANYAŞ Orkunt, The interplay between formal and informal institutions in Turkey: the case of the Fethullah Gülen community, *Middle Eastern Studies*, Τόμος 52, Τεύχος 2, 2016, σελ. 283- 284.

²⁰⁷ BALCI Bayram, Between secular education and Islamic philosophy: the approach and achievements of Fethullah Gülen's followers in Azerbaijan, *Caucasus Survey*, Τόμος 1, Τεύχος 1, 2013, σελ. 3.

3.5 Κοινότητα Gülen και ισλαμική κυβέρνηση του Κ.Δ.Α.: η πορεία έως το πραξικόπημα της 15^{ης} Ιουλίου 2016

Όπως κατέστη φανερό στην προηγούμενη υποενότητα, η κοινότητα κατόρθωνε μέσα στις δεκαετίες σε μεγάλο βαθμό να προσαρμόζεται στις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στο εσωτερικό της χώρας, φροντίζοντας να μην έρχεται σε ευθεία αντιπαράθεση με την εκάστοτε εξουσία. Αυτή η ευελιξία που χαρακτήριζε την κοινότητα δεν μπόρεσε να συνεχιστεί μετά την άνοδο του ισλαμικού Κ.Δ.Α. στην εξουσία, καθώς κρίθηκε σημαντικότερη η ανάληψη μεριδίου αυτής της εξουσίας από την κοινότητα, με αποτέλεσμα να τεθεί στο περιθώριο το αξιακό της σύστημα²⁰⁸.

Παρόλο που το Κ.Δ.Α. και η κοινότητα Gülen έχουν διαφορετικές καταβολές και πορείες σε αυτό που μπορεί να ονομαστεί ισλαμικός ακτιβισμός στην Τουρκία, ως οι δύο ισχυρότερες θρησκευτικο-πολιτικές ομάδες της χώρας συνασπίστηκαν ενάντια στον κοινό εχθρό, το κεμαλικό καθεστώς²⁰⁹.

Οι σχέσεις που ανέπτυξαν μεταξύ τους σε βάθος δεκαπενταετίας και οι μεταβολές που υπήρξαν σε αυτές μπορούν να χωριστούν στα εξής στάδια: την περίοδο 2002- 2010, κατά την οποία ακολουθείται μία στρατηγική συμμαχία από μέρους και των δύο, η περίοδος 2010-2013, κατά την οποία ξεκινά μία συγκαλυμμένη διαμάχη μεταξύ των δύο, η περίοδος 2013- 2016, κατά την οποία εξωτερικεύεται η σύγκρουση αυτή και μονοπωλεί την πολιτική ζωή της χώρας και τέλος η περίοδος η οποία ξεκίνησε το 2016 και συνεχίζεται ως σήμερα με το αποτυχημένο πραξικόπημα της 15^{ης} Ιουλίου και την ανακήρυξη από την πλευρά της ισλαμικής κυβέρνησης της κοινότητας ως τρομοκρατικής οργάνωσης (FETÖ)²¹⁰.

Η πρώτη περίοδος της στρατηγικής συμμαχίας στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στην αμοιβαία εξυπηρέτηση συμφερόντων, η οποία έκανε και τους δύο μηχανισμούς να θέσουν στο περιθώριο τις μεταξύ τους διαφορές και να συνεργαστούν. Η αποστασιοποίηση του Κ.Δ.Α. και του ίδιου του Ερντογάν από όσα πρέσβευε το Κ.ΕΥ. του Ερμπακάν και η δυτικού προσανατολισμού ατζέντα που περιλάμβανε την προώθηση της ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε. και τη φιλελεύθερη οικονομική πολιτική αποτέλεσαν κοινούς τόπους μεταξύ των δύο. Επιπρόσθετα, η ισλαμική κυβέρνηση και η κοινότητα μπορούσαν να δράσουν συμπληρωματικά στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν στο υπάρχον καθεστώς. Η κυβέρνηση του Κ.Δ.Α. μπορούσε να εκμεταλλευτεί το ανθρώπινο κεφάλαιο της κοινότητας με τις υψηλού επιπέδου σπουδές και τις σημαντικές διασυνδέσεις σε καίριες θέσεις του κρατικού μηχανισμού, ενώ η κοινότητα επωφελούνταν σημαντικά από την τοποθέτηση δικών της οπαδών στις θέσεις αυτές, καθώς με αυτόν τον τρόπο ενίσχυε ακόμα περισσότερο τον ρόλο της στα

²⁰⁸ YAVUZ M. Hakan, A Framework for Understanding the Intra-Islamist Conflict Between the AK Party and the Gülen Movement, *Politics, Religion & Ideology*, Τόμος 19, Τεύχος 1, 2018, σελ. 11.

²⁰⁹ TAŞ Hakkı, A history of Turkey's AKP- Gülen conflict, *Mediterranean Politics*, 2017, σελ. 2 και YAVUZ M. Hakan, A Framework for Understanding the Intra-Islamist Conflict Between the AK Party and the Gülen Movement, *Politics, Religion & Ideology*, Τόμος 19, Τεύχος 1, 2018, σελ. 12.

²¹⁰ TAŞ Hakkı, A history of Turkey's AKP- Gülen conflict, *Mediterranean Politics*, 2017, σελ. 2.

κέντρα λήψης αποφάσεων²¹¹. Πρόκειται για κατάληψη κρίσιμων τομέων και θέσεων ευθύνης μέσω προώθησης στελεχών της παράταξης/αδελφότητας με στόχο τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού.

Ο πρώτος θεσμός στον οποίο η κοινότητα κατόρθωσε να παρεισφρήσει ήταν το αστυνομικό σώμα. Ήδη από το 2002, η Αστυνομική Ακαδημία βρισκόταν υπό τον έλεγχο της κοινότητας και ο αρχηγός της σε σημαίνουσα θέση εντός της κοινότητας. Το αστυνομικό σώμα ανέπτυξε δράση πέρα από ζητήματα διατήρησης της δημόσιας τάξης. Επιδόθηκε στη συλλογή πληροφοριών για πρόσωπα, τα οποία η κοινότητα έκρινε ύποπτα και δραστηριοποιούνταν στον πολιτικό, επιχειρηματικό, δημοσιογραφικό ή στρατιωτικό χώρο. Οι πληροφορίες αυτές αφορούσαν έναν αξιοσημείωτο αριθμό ανθρώπων με πιο πιθανή μελλοντική χρήση τους, αυτή του εκβιασμού²¹².

Το 2006 το Ποινικό Δικαστήριο της Άγκυρας απάλλαξε τον Gülen από την κατηγορία ανατροπής του κοσμικού καθεστώτος, ενώ την επόμενη χρονιά το Κ.Δ.Α. κατόρθωσε να διαχειριστεί την έμμεση παρέμβαση των Τ.Ε.Δ. στην πολιτική ζωή της χώρας με τη δημοσίευση του περίφημου «e- memorandum». Παράλληλα, οι δύο σύμμαχοι προχώρησαν σε μία επίθεση εναντίον του καθεστώτος με τις δίκες που αφορούσαν στις υποθέσεις «Ergenekon» και «Βαριοπούλα» και είχαν ως αποτέλεσμα χιλιάδες ενεργοί, αλλά και εν αποστρατεία στρατιωτικοί αξιωματούχοι να οδηγηθούν στη φυλακή. Τον Σεπτέμβριο του 2010 μέσω του δημοψηφίσματος για το Σύνταγμα άλλαξε η σύνθεση των δικαστικών οργάνων και με αυτόν τον τρόπο επετεύχθη η ανεξαρτητοποίηση του δικαστικού σώματος από το κεμαλικό καθεστώς. Η συμβολή της κοινότητας σε αυτά τα γεγονότα αναγνωρίστηκε από τον ίδιο τον Ερντογάν, ο οποίος εξέφρασε ευγνωμοσύνη «σε όσους βρίσκονται πέρα από τον ωκεανό», μία έμμεση αναφορά στον αυτοεξόριστο ηγέτη της κοινότητας²¹³.

Η δεύτερη περίοδος στις σχέσεις μεταξύ της κυβέρνησης και της κοινότητας εμφανίζει ένα αρκετά διαφορετικό σκηνικό από το προηγούμενο. Πλέον, έχουν κατορθώσει να δημιουργήσουν μηχανισμούς και να περιορίσουν σημαντικά το κεμαλικό καθεστώς σε βασικούς τομείς δραστηριοποίησής του, αλλά και στον βαθμό επίδρασής του στις πολιτικές αποφάσεις. Η περιθωριοποίηση του κοινού εχθρού αυτόματα ανέδειξε τις μεταξύ τους διαφορές. Η φιλοδοξία του Ερντογάν να αποκτήσει η Τουρκία ηγεμονική θέση στον μουσουλμανικό κόσμο και ο όλο και πιο συγκεντρωτικός χαρακτήρας που ήθελε να αποκτήσει το κράτος βρίσκονταν σε πλήρη αντίθεση με τη στάση που επιθυμούσε η κοινότητα να ακολουθηθεί σε αυτά τα ζητήματα²¹⁴.

Δείγμα της μεταξύ τους διαμάχης ήταν η διάσταση απόψεων στο ζήτημα της συμμετοχής του πλοίου Mavi Marmara στον τερματισμό του ναυτικού αποκλεισμού στη Λωρίδα της Γάζας και στη μεταφορά ανθρωπιστικής βοήθειας που οδήγησε στον θάνατο δέκα Τούρκων ακτιβιστών. Η

²¹¹ ό.π., σελ. 3.

²¹² Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. YAVUZ M. Hakan, A Framework for Understanding the Intra-Islamist Conflict Between the AK Party and the Gülen Movement, *Politics, Religion & Ideology*, Τόμος 19, Τεύχος 1, 2018, σελ. 20- 24.

²¹³ TAŞ Hakkı, A history of Turkey's AKP- Gülen conflict, *Mediterranean Politics*, 2017, σελ. 3-4.

²¹⁴ ό.π., σελ. 4.

ισλαμική κυβέρνηση υπερασπίστηκε την ενέργεια του πλοίου και καταδίκασε τη στάση των ισραηλινών αρχών, ενώ η κοινότητα έκρινε την ενέργεια παράνομη και εναντίον της ισραηλινής κυριαρχίας στην περιοχή. Αυτή η διαμάχη ανέδειξε την κόντρα που υπήρχε όσον αφορά στην εξωτερική πολιτική του Κ.Δ.Α., η οποία τασσόταν υπέρ του Ιράν και της μουσουλμανικής αδελφότητας και εναντίον του Ισραήλ και αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής από τα Μ.Μ.Ε. της κοινότητας που τόνιζαν την ανάγκη η χώρα να διατηρήσει τον ευρωπαϊκό της προσανατολισμό. Επιπρόσθετα, στις εκλογές του 2011 ο Ερντογάν αρνήθηκε να συμπεριλάβει μεγαλύτερο αριθμό οπαδών του Gülen στις λίστες των υποψηφίων²¹⁵.

Η εξουσία που είχε αποκτήσει η κοινότητα Gülen κατά την προσπάθεια να περιοριστεί το κεμαλικό καθεστώς την προηγούμενη περίοδο οδήγησε πολύ σύντομα στην απομάκρυνσή της από την εικόνα ενός κοινωνικού κινήματος που ήθελε να προβάλλει και τη μετατροπή της σε ένα «παράλληλο κράτος», το οποίο απαρτίζεται από τους διάφορους οπαδούς της που έχουν διεισδύσει και καταλάβει τομείς της δημόσιας ζωής και κινούνται παράλληλα στο επίσημο τουρκικό κράτος. Χαρακτηριστικό δείγμα της παρεμβατικότητας που τη διέκρινε ήταν η κλήτευση του επικεφαλής της Τουρκικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (MIT) από δημόσιο κατήγορο που προερχόταν από κύκλους της κοινότητας για τη διεξαγωγή μυστικών συζητήσεων με στόχο την ειρήνη με τους ηγέτες του εργατικού κουρδικού κόμματος (Ε.Κ.Κ.). Η ενέργεια αυτή θεωρήθηκε από το Κ.Δ.Α. ως ξεκάθαρη παρέμβαση της κοινότητας, η οποία αντιμετώπιζε με ιδιαίτερη καχυποψία το κουρδικό κόμμα, με σκοπό να ναυαγήσουν οι προσπάθειες αποκλιμάκωσης της έντασης με τους Κούρδους στο εσωτερικό της χώρας²¹⁶.

Αξιοσημείωτες για την κλιμάκωση των σχέσεων μεταξύ των δύο συμμάχων ήταν οι διαδηλώσεις στο πάρκο Gezi που έλαβαν χώρα από τις 28 Μαΐου έως τις 17 Ιουνίου του 2013. Αυτό που ξεκίνησε ως περιβαλλοντική ανησυχία των πολιτών της Κωνσταντινούπολης για τη μετατροπή ενός πάρκου σε εμπορικό κέντρο, πολύ σύντομα έλαβε τη μορφή αντίδρασης στον συγκεντρωτισμό του Ερντογάν και στη βίαιη καταστολή των διαδηλώσεων από την αστυνομία. Η πρωτοφανής λαϊκή αντίδραση έδωσε την ευκαιρία στον Ερντογάν να δημιουργήσει μία θεωρία συνομοσίας βάσει της οποίας διεθνείς παράγοντες που αναμειγνύονταν στα εσωτερικά της χώρας είχαν προκαλέσει τις αναταραχές με την απαραίτητη βοήθεια από το εσωτερικό της χώρας. Η θεωρία του αυτή δεν βρήκε την αναμενόμενη ανταπόκριση από τα Μ.Μ.Ε. της κοινότητας εντείνοντας ακόμα περισσότερο τις μεταξύ τους σχέσεις²¹⁷.

²¹⁵ TAŞ HAKKI, A history of Turkey's AKP- Gülen conflict, *Mediterranean Politics*, 2017, σελ. 4 και YAVUZ M. HAKAN, A Framework for Understanding the Intra-Islamist Conflict Between the AK Party and the Gülen Movement, *Politics, Religion & Ideology*, Τόμος 19, Τεύχος 1, 2018, σελ. 24.

²¹⁶ LANCASTER CAROLINE, The iron law of Erdogan: the decay from intra- party democracy to personalistic rule, *Third World Quarterly*, Τόμος 35, Τεύχος 9, 2014, σελ. 1685.

²¹⁷ LANCASTER CAROLINE, The iron law of Erdogan: the decay from intra- party democracy to personalistic rule, *Third World Quarterly*, Τόμος 35, Τεύχος 9, 2014, σελ. 1684 και TAŞ HAKKI, A history of Turkey's AKP- Gülen conflict, *Mediterranean Politics*, 2017, σελ. 6 .

Στο τέλος του 2013 η ισλαμική κυβέρνηση βρέθηκε κατηγορούμενη για τη μεγαλύτερη περίπτωση διαφθοράς στην ιστορία του τουρκικού κράτους. Στις 17 Δεκεμβρίου συνελήφθησαν σαράντα επτά πολίτες, μεταξύ των οποίων γιοι υπουργών, επιχειρηματίες και πολιτικοί. Ηχογραφημένες συνομιλίες υπουργών, ακόμα και του ίδιου του Ερντογάν με τον γιο του, είδαν το φως της δημοσιότητας ενισχύοντας ακόμα περισσότερο τις κατηγορίες διαφθοράς, ενώ τα μέσα που πρόσκεινταν στον Gülen, ενημέρωναν την κοινή γνώμη για την πορεία των ερευνών²¹⁸. Ο Ερντογάν από την πλευρά του αντέδρασε άμεσα στις κατηγορίες αυτές κατηγορώντας την κοινότητα ως τον πυρήνα μίας συντονισμένης προσπάθειας ανατροπής της κυβέρνησης. Η άμεση αντίδρασή του και η εξαπόλυση ενός συντονισμένου «κυνηγιού μαγισσών», όπως ο ίδιος το ονόμασε, συνέβαλε στο να διατηρήσει τον έλεγχο της πολιτικής ζωής της χώρας. Μία επιχείρηση εκκαθάρισης ξεκίνησε στον δημόσιο τομέα της χώρας με την απομάκρυνση οπαδών του Gülen από το αστυνομικό και το δικαστικό σώμα, ενώ το 2014 η ισλαμική κυβέρνηση πήρε τον έλεγχο σε Μ.Μ.Ε. της κοινότητας όπως οι όμιλοι Samanyolu και Zaman και ο όμιλος Koza İpek το 2015²¹⁹.

Η πρώτη αναφορά στην κοινότητα Gülen ως τρομοκρατική οργάνωση (FETÖ) εμφανίζεται σε απόρρητο έγγραφο ασφαλείας στις 4 Μαρτίου 2015, ενώ η πρώτη υπόθεση εναντίον της ανοίγει στις 22 Ιουλίου 2015. Μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου 2016 γίνεται ευρεία χρήση του ακρωνυμίου αυτού, ενώ η κοινότητα θεωρείται αυτουργός όχι μόνο του πραξικοπήματος, αλλά και γεγονότων πριν από αυτό²²⁰.

Το βράδυ της 15^{ης} Ιουλίου 2016 πραγματοποιήθηκε η πιο αιματηρή απόπειρα πραξικοπήματος στην ιστορία της Τουρκικής Δημοκρατίας. Ο κρατικός τηλεοπτικός σταθμός TRT τέθηκε υπό τον έλεγχο των πραξικοπηματιών με την παρουσιάστρια να διαβάζει την ανακοίνωση βάσει της οποίας οι Τ.Ε.Δ. είχαν κηρύξει στρατιωτικό νόμο στη χώρα. Η κυκλοφορία στις δύο γέφυρες που συνδέουν την ευρωπαϊκή και την ασιατική πλευρά της Κωνσταντινούπολης διακόπηκε από τανκς, ενώ μονάδες στρατού πήραν τον έλεγχο του αεροδρομίου της Κωνσταντινούπολης και κινήθηκαν εναντίον κρατικών εγκαταστάσεων. Το κοινοβούλιο βομβαρδίστηκε, καθώς και το τουρκικό πεντάγωνο²²¹. Ο πρόεδρος Ερντογάν που βρισκόταν σε διακοπές στη Μαρμαρίδα επικοινωνήσε μέσω εφαρμογής κινητού τηλεφώνου με τηλεοπτικό δίκτυο και απευθυνόμενος στον τουρκικό λαό ζήτησε

²¹⁸ YAVUZ M. Hakan, A Framework for Understanding the Intra-Islamist Conflict Between the AK Party and the Gülen Movement, *Politics, Religion & Ideology*, Τόμος 19, Τεύχος 1, 2018, σελ. 25.

²¹⁹ TAŞ Hakkı, A history of Turkey's AKP- Gülen conflict, *Mediterranean Politics*, 2017, σελ. 6 και YAVUZ M. Hakan, A Framework for Understanding the Intra-Islamist Conflict Between the AK Party and the Gülen Movement, *Politics, Religion & Ideology*, Τόμος 19, Τεύχος 1, 2018, σελ. 25- 26.

²²⁰ TAŞ Hakkı, A history of Turkey's AKP- Gülen conflict, *Mediterranean Politics*, 2017, σελ. 7-8.

²²¹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. STEVENSON, Jonathan (ed.), Turkey: the attempted coup and its troubling aftermath, *Strategic Comments*, Τόμος 22, Τεύχος 5, 2016, σελ. 5-6· *Youtube*, "Timeline of the July 15 coup attempt: Turkey's longest night" (<https://www.youtube.com/watch?v=6Uu8DwF8Hm8> ανακτήθηκε στις 03.08.2019)· *Youtube*,

να βγουν οι πολίτες στους δρόμους και να παρεμποδίσουν τους πραξικοπηματίες, ενώ τόνισε ότι το πραξικόπημα είναι δημιούργημα μίας μικρής ομάδας του στρατού που διατηρούσε σχέσεις με το «παράλληλο κράτος», κατηγορώντας από την πρώτη στιγμή την κοινότητα Gülen ως υπεύθυνη για αυτό²²². Η διαρροή της απόπειρας πραξικοπήματος νωρίτερα μέσα στη μέρα, το περιορισμένο έρπαισμα που φάνηκε να έχει στις Τ.Ε.Δ. και η άμεση αντίδραση των πολιτών στο μήνυμα του Ερντογάν οδήγησαν στη σύντομη παράδοση των στρατιωτών και στην ανάκτηση του ελέγχου σε δομές από την ισλαμική κυβέρνηση.

Εκμεταλλεούμενος την απόπειρα του πραξικοπήματος σαν «ένα δώρο από τον Θεό», ο Ερντογάν εξαπόλυσε μία άνευ προηγουμένου επίθεση εναντίον όλων όσων θεωρούνταν οπαδοί της κοινότητας και αυτόματα συμμετοχοί στο πραξικόπημα. Την επόμενη κιόλας μέρα, 2.700 δικαστές απομακρύνθηκαν από τις θέσεις τους και τέθηκαν υπό κράτηση με την κατηγορία της εμπλοκής στο πραξικόπημα. Μέσα στην επόμενη εβδομάδα 7.500 στρατιωτικοί είχαν συλληφθεί, 8.000 αστυνομικοί απομακρύνθηκαν από τις θέσεις τους, 21.000 εκπαιδευτικοί αποπέμφθηκαν και δεκαπέντε ιδιωτικά πανεπιστήμια έκλεισαν²²³. Στις 20 Ιουλίου η χώρα τέθηκε σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Ενώ η περίσταση αυτή έχει ως στόχο να προστατέψει το κράτος δικαίου και να αντιμετωπίσει τις απειλές απέναντι στο πολίτευμα, ο Ερντογάν χρησιμοποίησε την κατάσταση έκτακτης ανάγκης για να ισχυροποιήσει την εξουσία του εις βάρος των θεσμών. Μέχρι σήμερα, πέρα από το κλείσιμο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και Μ.Μ.Ε., έχει προχωρήσει στην απομάκρυνση πάνω από 150.000 δημοσίων υπαλλήλων και στη φυλάκιση πάνω από 50.000 πολιτών στοχεύοντας όχι μόνο σε υποστηρικτές της κοινότητας, αλλά και σε αριστερής ιδεολογίας Μ.Μ.Ε., ακαδημαϊκούς που ασκούν κριτική στην ισλαμική πολιτική που ακολουθεί, αλλά και επιχειρηματίες²²⁴.

Όσον αφορά στους υποκινητές του αποτυχημένου αυτού πραξικοπήματος, υπάρχουν απόψεις που υποστηρίζουν εκείνη του Ερντογάν, σύμφωνα με την οποία ενορχηστρώθηκε από την κοινότητα Gülen για να ανατραπεί η ισλαμική κυβέρνηση ως αποκορύφωμα της μεταξύ τους σύγκρουσης²²⁵. Παρόλα αυτά όμως, αυτή η άποψη δέχεται έντονες και ουσιαστικές αμφισβητήσεις. Η κοινότητα Gülen είναι μία ισλαμική οργάνωση, γεγονός που καθιστά αδύνατη τη συνδιαλλαγή και τη συνεργασία με το κεμαλικό καθεστώς εναντίον μίας ισλαμικής κυβέρνησης. Η κοινότητα μάλιστα

“Turkey Coup Attempt: How the Night Unfolded” (<https://www.youtube.com/watch?v=pF8gyC-XD-w> ανακτήθηκε στις 04.08.2019).

²²² Για το πλήρες τηλεοπτικό μήνυμα του Ερντογάν βλ., *Youtube*, “Erdogan’s speech at CNN Turk on July 15 (with English subtitles)” (<https://www.youtube.com/watch?v=qpA8mTyomiE> ανακτήθηκε στις 04.08.2019).

²²³ MILAN F. Francesco, Turkey: What Hides Behind a Failed Coup Attempt, *The RUSI Journal*, Τόμος 161, Τεύχος 4, 2016, σελ. 30-31.

²²⁴ YAVUZ M. Hakan, A Framework for Understanding the Intra-Islamist Conflict Between the AK Party and the Gülen Movement, *Politics, Religion & Ideology*, Τόμος 19, Τεύχος 1, 2018, σελ. 27 και 30.

²²⁵ ό.π., YAVUZ M. Hakan, σελ. 26- 27.

την περίοδο της στενής συνεργασίας της με την κυβέρνηση του Κ.Δ.Α., μέσω μελών της που κατέλαβαν θέσεις στο δικαστικό σώμα, συνέβαλε σημαντικά στις δίκες εναντίον χιλιάδων στρατιωτικών τα προηγούμενα χρόνια και ως εκ τούτου δε θα μπορούσε να συμπράξει σε ένα πραξικόπημα, το οποίο θα οδηγούσε σε μία νέα κυβέρνηση που θα απαρτιζόταν από κεμαλιστές. Επίσης, η ταύτιση της με ένα πραξικόπημα έρχεται σε μεγάλη αντίθεση με τις βασικές αξίες τις οποίες πρέσβευε ως κίνημα, ενώ θα έθετε αυτόματα σε κίνδυνο και το παγκόσμιο δίκτυο των εκπαιδευτικών της ιδρυμάτων και των διαφόρων οργανώσεων που υπάγονταν σε αυτήν. Τέλος, ακόμα και αν θεωρηθεί ότι είχε κατορθώσει να διεισδύσει στις Τ.Ε.Δ., αυτό θα είχε συμβεί σε πολύ μικρό βαθμό και οι οπαδοί της θα βρίσκονταν σε χαμηλόβαθμες θέσεις, μη έχοντας τη δυνατότητα να οργανώσουν και να εκτελέσουν ένα τέτοιο σχέδιο²²⁶.

Παρά τις ενστάσεις όμως, το αφήγημα περί ενοχής της κοινότητας στο πραξικόπημα ενισχύθηκε ιδιαίτερα από τον Ερντογάν. Στις 19 Ιουλίου υπέβαλε αίτημα προς τις Η.Π.Α. για την έκδοση του Gülen στην Τουρκία, αίτημα το οποίο απορρίφθηκε, καθώς δε θεωρήθηκαν επαρκή τα στοιχεία κατηγορίας του. Την ίδια μέρα, τη θεωρία περί οργάνωσης του πραξικοπήματος από την κοινότητα υποστήριξε με δήλωσή του ο αρχηγός ΓΕΕΘΑ, στην οποία δήλωνε ότι οπαδοί της κοινότητας μέσα στις Τ.Ε.Δ. ήταν υπεύθυνες γι' αυτό²²⁷.

Ανεξαρτήτως της ευθύνης για την οργάνωση του πραξικοπήματος, οι συνέπειες αυτού είναι πολυεπίπεδες, συνεχίζουν να είναι ορατές ακόμα και σήμερα, ενώ δεν αφορούν μόνο τη χώρα και την πορεία της ισλαμικής κυβέρνησης, αλλά και την κοινότητα. Στην επόμενη κοινότητα θα επιχειρηθεί να καταγραφούν οι συνέπειες που υφίσταται το σχολικό δίκτυο της κοινότητας Gülen από τις διώξεις της ισλαμικής κυβέρνησης τόσο πριν το πραξικόπημα όσο και μετά.

²²⁶ STEVENSON, Jonathan (ed.), Turkey: the attempted coup and its troubling aftermath, *Strategic Comments*, Τόμος 22, Τεύχος 5, 2016, σελ. 6-7.

²²⁷ STEVENSON, Jonathan (ed.), Turkey: the attempted coup and its troubling aftermath, *Strategic Comments*, Τόμος 22, Τεύχος 5, 2016, σελ. 7.

Κεφάλαιο Τέταρτο: Οι επιπτώσεις της σύγκρουσης μεταξύ της κυβέρνησης του Κ.Δ.Α. και της κοινότητας Gülen στο σχολικό δίκτυο της κοινότητας

Εισαγωγή

Στην προηγούμενη ενότητα κατέστη σαφές ότι η ισλαμική κυβέρνηση του Κ.Δ.Α. και η κοινότητα Gülen είχαν έρθει σε σύγκρουση πολύ πριν το πραξικόπημα της 15^{ης} Ιουλίου 2016. Όπως ήταν αναμενόμενο, πέρα από τα πλήγματα που δέχθηκε η κοινότητα στους τομείς των Μ.Μ.Ε. και των επιχειρήσεων, δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστος ο κυριότερος τομέας δραστηριοποίησής της, αυτός της εκπαίδευσης.

Η ισλαμική κυβέρνηση είχε εγκαινιάσει μια σειρά από πολιτικά μέτρα σε βάρος του σχολικού δικτύου της κοινότητας ήδη από το 2013, οι οποίες κορυφώθηκαν μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα. Η κυβέρνηση κινήθηκε εναντίον των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό της χώρας με επιτυχία.

Στο παρόν κεφάλαιο καταγράφονται αναλυτικά οι συνέπειες της επιδείνωσης των σχέσεων μεταξύ των δύο πρώην εταίρων στο σχολικό δίκτυο της κοινότητας, ενώ αναδεικνύεται και ο ρόλος του θεσμού που ιδρύθηκε από την ισλαμική κυβέρνηση, του ιδρύματος Maarif, στην προσπάθειά της να αποκτήσει τον έλεγχο του διεθνούς δικτύου σχολείων της κοινότητας.

4.1 Οι επιπτώσεις της επιδείνωσης των σχέσεων στο σχολικό δίκτυο της κοινότητας

Ήδη από τον Νοέμβριο του 2013 η σύγκρουση, που είχε αρχίσει να διαφαίνεται, ξέσπασε μέσω δημοσίευσης στην εφημερίδα Zaman, η οποία ανήκε στην κοινότητα. Στη δημοσίευση αυτή γινόταν αναφορά στην απόφαση της ισλαμικής κυβέρνησης να κλείσει τα φροντιστήρια προετοιμασίας των μαθητών για τις εισαγωγικές εξετάσεις της Τουρκίας. Δεδομένου ότι σχεδόν το 25% αυτών των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ανήκαν στην κοινότητα, γίνεται εύκολα αντιληπτό το πλήγμα που θα επέφερε μια τέτοια απόφαση σε αυτή, τόσο σε επίπεδο στέρησης εσόδων όσο και σε επίπεδο ενίσχυσης του ανθρώπινου κεφαλαίου. Με αυτόν τον τρόπο γινόταν δυσκολότερη η εύρεση και στράτευση νέων ανθρώπων για τους σκοπούς της κοινότητας. Παρά το γεγονός ότι η ισλαμική κυβέρνηση δικαιολόγησε τη συγκεκριμένη απόφαση σαν μία ενέργεια που στόχευε στην αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος και στον περιορισμό των ανισοτήτων, η επίθεση εις βάρος της κοινότητας ήταν πρόδηλη. Η σύγκρουση αυτή, που έμεινε γνωστή ως «Dershane Krizi» («Κρίση των

φροντιστηρίων») θεωρείται αφορμή για την αποκάλυψη του σκανδάλου διαφθοράς στις τάξεις του Κ.Δ.Α., ως απάντηση της κοινότητας στο πλήγμα που υπέστη ο εκπαιδευτικός τομέας της²²⁸.

Η επίθεση που εξαπέλυσε αμέσως μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα ο Ερντογάν προς την κοινότητα, την οποία θεώρησε υπεύθυνη για αυτό, επηρέασε σημαντικά τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, τα οποία έως σήμερα υφίστανται τις συνέπειες αυτής της επίθεσης τόσο στο εσωτερικό της Τουρκίας όσο και στο δίκτυο του εξωτερικού.

Έναν χρόνο μετά το πραξικόπημα, ο τότε πρωθυπουργός της χώρας Binali Yıldırım σε επιστολή που δημοσιεύτηκε σε διάφορα Μ.Μ.Ε. και στην οποία επιτιθόταν ευθέως στην κοινότητα των γκιουλενιστών, την οποία αποκαλούσε «τρομοκρατική οργάνωση FETÖ» και στον αρχηγό της, δεν παρέλειψε να στραφεί εναντίον και του εκπαιδευτικού δικτύου της κοινότητας χαρακτηρίζοντας τα σχολεία της «κέντρα πλύσης εγκεφάλου και στρατολόγησης» και αμφισβητώντας έντονα την κοινότητα μέσω της παράθεσης μίας σειράς ενεργειών που δεν ταιριάζουν σε μέλη που ανήκουν σε μία οργάνωση που επιθυμεί να αυτοπροσδιορίζεται ως εκπαιδευτικό κίνημα²²⁹.

Μέσα στο διάστημα των πρώτων δέκα ημερών από το πραξικόπημα η ισλαμική κυβέρνηση προέβη σε 67.000 απολύσεις στον δημόσιο τομέα, οι 42.700 από τις οποίες αφορούσαν το Υπουργείο Παιδείας. Ταυτόχρονα, προχώρησε στο άμεσο κλείσιμο 1.043 ιδιωτικών σχολείων και 15 ιδιωτικών πανεπιστημίων. Επίσης, έκλεισαν 109 φοιτητικές εστίες, ενώ απομακρύνθηκαν από τις θέσεις τους και 1.577 πανεπιστημιακοί. Παράλληλα με τις προαναφερθείσες διώξεις, προχώρησε στην ανακοίνωση πρόσληψης 20.000 νέων εκπαιδευτικών²³⁰. Οι απολύσεις και διώξεις εις βάρος

²²⁸ BBC, “Turkey coup: What is Gulen movement and what does it want?”, 21.07.2016,

(<http://www.bbc.com/news/world-europe-36855846>, αναγνώστηκε στις 08.08.2019) · TAŞ Hakkı, A history of Turkey’s AKP- Gulen conflict, *Mediterranean Politics*, 2017, σελ. 6 · *The Turkey Analyst*, “Erdogan, the Hizmet Movement, and the PREP School Crisis: Turkey Enters a New Power Struggle”, 04.12.2013,

(<https://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/76-erdo%C4%20%9Fan-the-hizmet-movement-and-the-prep-school-crisis-turkey-enters-a-new-power-struggle.html> , αναγνώστηκε στις 08.08.2019).

²²⁹ Παρατηρητής της Θράκης, “Πρώτη επέτειος της μεγάλης νίκης της δημοκρατίας μας”, 13.07.2017,

(<http://paratiritis-news.gr/article/193265/Proti-epeteios-tis-megalis-nikis-tis-dimokratias-mas>, αναγνώστηκε στις 09.08.2019).

²³⁰ *Foreign Policy*, “Fethullah Gulen’s Race to the Top Is Over”, 05.08.2016,

(<http://foreignpolicy.com/2016/08/05/fethullah-gulen-race-top-over-turkey-erdogan-secularism-schools/>, αναγνώστηκε στις 10.08.2019) · *Independent*, “Turkey’s President Erdogan uses emergency powers to close more than 2,000 Gulen-connected institutions”, 23.07.2016, (<http://www.independent.co.uk/news/world/europe/turkeys-president-erdogan-uses-emergency-powers-to-close-around-two-thousand-gulen-connected-a7152471.html>, αναγνώστηκε στις

05.08.2019)· *The Guardian*, “Turkey’s president orders closure of 1,000 private schools linked to Gulen”, 23.07.2016,

(<http://www.theguardian.com/world/2016/jul/23/turkey-president-erdogan-closes-1000-private-schools-linked-to-gulen>, αναγνώστηκε στις 05.08.2019).

πανεπιστημιακών συνεχίστηκαν ακόμη και ένα χρόνο μετά το πραξικόπημα, ενταγμένες στα διάφορα μέτρα καταστολής στα οποία είχε προβεί η κυβέρνηση για να αντιμετωπίσει τους πραξικοπηματίες²³¹.

Έχοντας προχωρήσει στην εκκαθάριση του εκπαιδευτικού τομέα στο εσωτερικό της χώρας, η ισλαμική κυβέρνηση επεδίωξε ταυτόχρονα να ασκήσει πίεση σε χώρες του εξωτερικού, για να κατορθώσει να κλείσουν τα διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα της κοινότητας στο εξωτερικό. Από την πρώτη στιγμή προχώρησε σε επίσημα διαβήματα προς διάφορες χώρες, ώστε να επιτευχθεί ο στόχος αυτός. Ήδη τον Σεπτέμβριο του 2016 είχαν κλείσει τα σχολεία της κοινότητας στη Σομαλία, τα οποία άνοιξαν ξανά με νέο προσωπικό και με χρηματοδότηση της τουρκικής πρεσβείας στη χώρα, ενώ στο Αζερμπαϊτζάν και στο Τατζικιστάν, το σύνολο των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της κοινότητας πέρασε στον έλεγχο του κράτους. Στο Πακιστάν, προχώρησαν σε απολύσεις 450 εκπαιδευτικών στους οποίους δόθηκε διορία τριών ημερών για να εγκαταλείψουν τη χώρα και στο Ιράκ αντικαταστάθηκε το σύνολο του προσωπικού των σχολείων. Στη Ρωσία εκπαιδευτικά ιδρύματα της κοινότητας τέθηκαν υπό τον έλεγχο του Υπουργείου Παιδείας στο Ταταρσταν. Αντίθετα, το Κιργιστάν, η Κένυα, η Τανζανία, η Νιγηρία και η Ινδονησία συνέχιζαν να διατηρούν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της κοινότητας, παρά τις έντονες αντιδράσεις της ισλαμικής κυβέρνησης²³².

Πλήγμα όμως δέχτηκαν και τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της κοινότητας στην Ευρώπη. Διαδικτυακές απειλές εις βάρος σχολείων, μαζικά αιτήματα μετεγγραφών από αυτά, ακόμα και καταστροφές στις εγκαταστάσεις ήταν κάποιες από τις άμεσες συνέπειες που βίωσαν εκπαιδευτικά ιδρύματα στη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ολλανδία και την Ελβετία. Στην τουρκική κοινότητα της Ολλανδίας κυκλοφόρησαν λίστες σχολείων που θεωρήθηκαν ύποπτα για σχέσεις με την κοινότητα και

(<https://www.theguardian.com/world/2016/jul/23/turkey-erdogan-closure-of-1000-private-schools-gulen>, αναγνώστηκε στις 05.08.2019).

²³¹ *Η Καθημερινή*, “Τουρκία: Ένα χρόνο μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα συνεχίζεται η εκκαθάριση στους δημόσιους φορείς”, 14.07.2017, (<http://www.kathimerini.gr/918494/article/epikairothta/kosmos/toyrkia-ena-xrono-meta-to-apotykhmeno-praxikophma-synexizetai-h-ekka8arish-stoys-dhmosioys-foreis?platform=hootsuite>, αναγνώστηκε στις 10.08.2019).

²³² *BBC*, “Turkey's post-coup crackdown hits 'Gulen schools' worldwide”, 23.09.2016, (<http://www.bbc.com/news/world-europe-37422822>, αναγνώστηκε στις 04.08.2019). *Business Insider*, “Pakistan expels Turkish staff from schools supposedly linked to Erdogan's foe”, 16.11.2016, (<http://www.businessinsider.com/r-pakistan-expels-turkish-staff-from-schools-said-linked-with-erdogan-foe-2016-11> - *Business Insider*, αναγνώστηκε στις 05.08.2019). *Deutsche Welle*, “Erdogan's bid to close Gulen schools in Africa opposed”, 12.08.2016, (<http://www.dw.com/en/erdogans-bid-to-close-gulen-schools-in-africa-opposed/a-19470391>, αναγνώστηκε στις 10.08.2019).

θα έπρεπε να μποϊκοταριστούν. Η ενέργεια αυτή, σε συνδυασμό με επίσημες καταγγελίες στην αστυνομία για απειλές, είχαν ως αποτέλεσμα να υπάρξουν αιτήματα μετεγγραφής σε άλλες σχολικές μονάδες από γονείς μαθητών που θορυβήθηκαν²³³. Αντίστοιχες λίστες μποϊκοτάζ εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και διάφορων επιχειρήσεων κυκλοφόρησαν και στην τουρκική κοινότητα της Γερμανίας. Ο δήμαρχος του Βερολίνου, είχε δηλώσει πως είχαν γίνει προσπάθειες προσέγγισης από την ισλαμική κυβέρνηση, προκειμένου να παρθούν μέτρα εις βάρος σχολείων που σύμφωνα με εκείνη είχαν σχέσεις με την κοινότητα, ενώ σχολεία κατέθεσαν αιτήματα για την προστασία τους στις αστυνομικές αρχές²³⁴.

Ήδη από το καλοκαίρι του 2016, ο Ερντογάν στράφηκε εναντίον και σχολείων στις Η.Π.Α. ζητώντας από τις αρχές στις πολιτείες του Τέξας και της Καλιφόρνια να ερευνήσουν τις σχέσεις τους με την κοινότητα Gülen. Πιο συγκεκριμένα, η ισλαμική κυβέρνηση είχε καταθέσει επίσημη καταγγελία μέσω διεθνούς νομικής εταιρείας στις εκπαιδευτικές υπηρεσίες του Τέξας, ώστε να διερευνηθεί ένα δίκτυο σχολείων το οποίο περιλάμβανε 46 κολλέγια και είχε λάβει κρατικές επιχορηγήσεις 250 εκατομμυρίων δολαρίων με την κατηγορία ότι ανήκουν στην κοινότητα²³⁵.

4.2 Το ίδρυμα Maarif και ο ρόλος του στην προσπάθεια ελέγχου του διεθνούς σχολικού δικτύου της κοινότητας

Πέρα από τις διπλωματικές παρεμβάσεις της ισλαμικής κυβέρνησης με στόχο να πλήξουν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της κοινότητας Gülen, πολύ σύντομα τέθηκε σε λειτουργία ένας εκπαιδευτικός οργανισμός, η δημιουργία του οποίου είχε προαναγγελθεί και παλαιότερα, το ίδρυμα Maarif.

Οι προσπάθειες του Ερντογάν για περιορισμό των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων της κοινότητας στο εσωτερικό της χώρας είχαν ήδη ξεκινήσει από το 2013, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω.

²³³ *Dutch News*, “One in five children withdrawn from Amsterdam school linked to Turkish Gülen movement”, 29.08.2016, (<http://www.dutchnews.nl/news/archives/2016/08/one-in-five-children-withdrawn-from-amsterdam-school-linked-to-turkish-gulen-movement/>, αναγνώστηκε στις 10.08.2019).

²³⁴ *Politico*, “Sleepless nights” for Gülen’s supporters in Europe. Gülenist schools and cultural centers say they’ve suffered intimidation since the putsch Ankara blames on the exiled Turkish cleric”, 22.08.2016, (<http://www.politico.eu/article/sleepless-nights-for-fetullah-gulen-supporters-in-europe-erdogan-turkey-coup/>, αναγνώστηκε στις 10.08.2019)· *Telegraph*, “Erdogan's purges reach heart of Europe as Gulenists in Germany say they are being spied on”, 29.08.2016, (<http://www.telegraph.co.uk/news/2016/08/29/erdogans-purges-reach-heart-of-europe-as-gulenists-in-germany-sa/>, αναγνώστηκε στις 10.08.2019).

²³⁵ *The Washington Post*, “Turkey seeks probes of American charter schools it says are linked to Fethullah Gulen”, 20.07.2016, (https://www.washingtonpost.com/news/answer-sheet/wp/2016/07/20/turkey-seeks-probes-of-american-charter-schools-it-says-are-linked-to-fethullah-gulen/?utm_term=.60999461479b, αναγνώστηκε στις 10.08.2019).

Αντίστοιχα, οι προσπάθειες για τον περιορισμό του παγκόσμιου δικτύου, αποτέλεσαν και αυτές προϊόν ζυμώσεων παλαιότερων του αποτυχημένου πραξικοπήματος. Το 2015 ο Ερντογάν είχε ζητήσει για πρώτη φορά το κλείσιμο των σχολείων που σχετίζονταν με την κοινότητα στην Αφρική, ενώ ο τότε πρωθυπουργός Davutoğlu είχε τονίσει πως τα σχολεία αυτά αμαυρώνουν την εικόνα της χώρας στο εξωτερικό και πως η κυβέρνηση θα προχωρούσε σε μία πρωτοβουλία που θα οδηγούσε στο να τεθεί το σύνολο αυτών των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στον έλεγχο της κυβέρνησης²³⁶. Μάλιστα, ο Ερντογάν υποστήριζε ότι σύντομα το Υπουργείο Παιδείας θα ολοκλήρωνε την κατάρτιση του σχεδίου, βάσει του οποίου τα σχολεία που ήταν ύποπτα για σχέσεις με την κοινότητα θα καταργούνταν και στη θέση τους θα λειτουργούσαν σχολεία, τα οποία θα ήταν υπό τον έλεγχο του συγκεκριμένου υπουργείου²³⁷. Ο θεσμός που δημιουργήθηκε για να εξυπηρετήσει τον παραπάνω σκοπό ήταν το ίδρυμα Maarif.

Το τουρκικό ίδρυμα Maarif (Turkiye Maarif Vakfi) ιδρύθηκε με τον Νόμο 6721 της 17ης Ιουνίου 2016 βάσει του οποίου προσδιορίστηκε το σύνολο των διαδικασιών και των αρχών που θα διέπουν το συγκεκριμένο ίδρυμα με έδρα την Κωνσταντινούπολη, οι οποίες τονίζεται ότι θα εναρμονίζονται με τη νομοθεσία της χώρας στην οποία δραστηριοποιείται το ίδρυμα. Οι δραστηριότητες του ιδρύματος καλύπτουν όλο το εύρος του εκπαιδευτικού τομέα. Περιλαμβάνουν την ίδρυση σχολείων όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων, τη συνεργασία με ιδρύματα και οργανισμούς που έχουν την ίδια στοχοθεσία με αυτό, την προώθηση της έρευνας και εκδόσεων που αφορούν στην εκπαιδευτική διαδικασία, τις καινοτόμες παιδαγωγικές πρακτικές κ.ά. Επίσης, δίνεται ιδιαίτερη βάση στη δημιουργία προγραμμάτων υποτροφιών και στέγασης για την υποστήριξη των μαθητών σε σχολεία του ιδρύματος και στη δημιουργία των κατάλληλων υποδομών. Έτσι, προβλέπεται η παροχή του πλέον κατάλληλου περιβάλλοντος στους μαθητές. Επιπλέον, στον νόμο τονίζεται πως στην περίπτωση που σχολεία του ιδρύματος δημιουργούνται στο εξωτερικό, απαγορεύεται να λειτουργήσουν εκπαιδευτικά ιδρύματα από άλλους οργανισμούς με παρόμοιους σκοπούς²³⁸. Η διοικητική δομή του

²³⁶ Reuters, “Turkey's Erdogan seeks closure of Gulen-linked schools in Africa”, 22.01.2015,

(<http://www.reuters.com/article/us-ethiopia-turkey-erdogan-gulen-idUSKBN0KV1MA20150122>, αναγνώστηκε στις 05.08.2019).

²³⁷ Hurriyet Daily News, “Erdogan vows to replace Gulen schools abroad with Turkish ministry schools”, 22.01.2015,

(<http://www.hurriyetdailynews.com/erdogan-vows-to-replace-gulen-schools-abroad-with-turkish-ministry-schools.aspx?pageID=238&nID=77299&NewsCatID=338>, αναγνώστηκε στις 05.08.2019).

²³⁸ Για το σύνολο του Νόμου 6721, βλ. *Turkiye Maarif Vakfi*, “Turkish Maarif Foundation Law”

(<https://turkiyemaarif.org/page/51-tmf-law-11>, αναγνώστηκε στις 12.08.2019). Για το σύνολο των δραστηριοτήτων του ιδρύματος βλ. *Turkiye Maarif Vakfi*, “Turkish Maarif Foundation’s Fields of Activity”

(<https://turkiyemaarif.org/page/530-fields-of-activity-10>, αναγνώστηκε στις 12.08.2019).

ιδρύματος απαρτίζεται από τρεις επιτροπές. Η πρώτη είναι το Διοικητικό Συμβούλιο που απαρτίζεται από πανεπιστημιακούς, η δεύτερη η Εκτελεστική Διοίκηση και η τρίτη το Ελεγκτικό Συμβούλιο²³⁹.

Το ίδρυμα Maarif στοχεύει στο να αποτελέσει έναν διεθνή δίαυλο εκπαιδευτικής δραστηριότητας της Τουρκίας και έχει ως στόχο την πολιτιστική αλληλεπίδραση και την επίτευξη της κοινής ευημερίας στις χώρες που αναπτύσσει δραστηριότητα. Μαζί με το Υπουργείο Παιδείας είναι οι μόνοι θεσμοί που επιτρέπεται να παρέχουν εκπαίδευση στο εξωτερικό. Στο σύνολο των αξιών που επιχειρεί να προωθήσει μέσω της δράσης του το ίδρυμα περιλαμβάνονται η αυτοπεποίθηση, η διαφάνεια, η συνεργασία και η αλληλεγγύη, η ικανότητα και η αρετή, ο σεβασμός στις τοπικές αξίες, η άρση των αποκλεισμών στην εκπαιδευτική διαδικασία και ο παγκόσμιος χαρακτήρας που θα πρέπει να έχει αυτή²⁴⁰.

Παρά τον ιδιαίτερα σύγχρονο χαρακτήρα του ιδρύματος που προωθείται μέσω της προαναφερθείσας στοχοθεσίας και των δραστηριοτήτων του, ο οποίος αφορά σε αξίες που ανταποκρίνονται στον δυτικό κόσμο, είναι σαφής η κατεύθυνση που επιθυμεί να προωθήσει το συγκεκριμένο ίδρυμα μέσω της δράσης του. Στην ιστοσελίδα του ιδρύματος φιλοξενείται ο χαιρετισμός του προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου, στον οποίο, αφού αναγνωρίζεται η σημασία εκσυγχρονισμού και εκδυτικοποίησης στην Τουρκία των περασμένων δεκαετιών, τονίζεται ότι η σημερινή διαδικασία που λαμβάνει χώρα αφορά στην ανακάλυψη των πολιτιστικών και ιστορικών παραδόσεων της χώρας. Αντιλαμβανόμενος το τουρκικό έθνος σαν τον κληρονόμο ενός παγκόσμιου πολιτισμού του παρελθόντος, θέτει ως βασικό στόχο του ιδρύματος την εκπαίδευση «καλών ανθρώπων» που θα αντιλαμβάνονται πανανθρώπινες αξίες μέσα από την εμπειρία της τουρκικής κοινότητας²⁴¹.

Η επέκταση των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων του ιδρύματος στο εξωτερικό είναι γεγονός και ενισχύεται συνεχώς. Με βάση τα τελευταία στοιχεία (13.08.2021), το ίδρυμα Maarif είχε κατορθώσει να επεκτείνει τις δραστηριότητές του σε 44 χώρες, στις οποίες λειτουργούν συνολικά 359 εκπαιδευτικά ιδρύματα και 41 εστίες²⁴².

²³⁹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα πρόσωπα που απαρτίζουν τις επιτροπές, βλ. *Turkiye Maarif Vakfi*, “Board of trustees” (<https://turkiyemaarif.org/list/74-board-of-trustees-101>, ανακτήθηκε στις 10.08.2019). *Turkiye Maarif Vakfi*, “Board of Directors” (<https://turkiyemaarif.org/page/71-board-of-directors-8>, αναγνώστηκε στις 11.08.2019). *Turkiye Maarif Vakfi*, “Board of Supervisors” (<https://turkiyemaarif.org/page/72-board-of-supervisors-9> αναγνώστηκε στις 11.08.2019).

²⁴⁰ *Turkiye Maarif Vakfi*, “Turkish Maarif Foundation” (<https://turkiyemaarif.org/page/50-turkish-maarif-foundation-12>, αναγνώστηκε στις 11.08.2019).

²⁴¹ Για τον πλήρη χαιρετισμό του προέδρου του Συμβουλίου των Επιτρόπων, βλ. *Turkiye Maarif Vakfi*, “Message from the Chairman of Board of Trustees” (<https://turkiyemaarif.org/page/76-message-from-the-chairman-of-board-of-trustees-5>, αναγνώστηκε στις 09.08.2019).

²⁴² Για την επέκταση του σχολικού δικτύου του ιδρύματος Maarif, βλ. *Turkiye Maarif Vakfi*, “TMF in the World” (<https://turkiyemaarif.org/page/42-maarif-in-the-world-16>, αναγνώστηκε στις 13.08.2021).

Η ίδρυση και λειτουργία του συγκεκριμένου ιδρύματος από την ισλαμική κυβέρνηση έχει σημειώσει σημαντικό πλήγμα στο δίκτυο της κοινότητας Gülen. Οι πιέσεις που ασκεί η ισλαμική κυβέρνηση σε διάφορες χώρες για κλείσιμο των σχολείων για τα οποία υπάρχουν υπόνοιες συνεργασίας με την κοινότητα συνεχίζονται ταυτόχρονα με την προώθηση του ιδρύματος Maarif ως την εναλλακτική σε αυτά λύση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτέλεσε η πρόσκληση του Ερντογάν στην πρόσφατη σύνοδο των G20 για συνεργασία των χωρών με το ίδρυμα, ώστε να προφυλαχθούν από την τρομοκρατική οργάνωση FETÖ, όπως σχολίασε ο ίδιος²⁴³. Σταδιακά από το αποτυχημένο πραξικόπημα και μετά, σχολεία που παλαιότερα φέρονται να βρίσκονταν υπό την επιρροή της κοινότητας Gülen περνάνε σταδιακά στον έλεγχο του ιδρύματος Maarif και επαναλειτουργούν με νέο προσωπικό²⁴⁴. Τον Απρίλιο του 2018, σύμφωνα με στοιχεία που είχε δημοσιεύσει το ίδρυμα, 76 σχολεία ύποπτα για σχέσεις με την κοινότητα σε 10 χώρες είχαν περάσει στον έλεγχο του ιδρύματος, ενώ άλλα 29 νέα σχολεία είχαν ιδρυθεί σε αυτές τις χώρες. Τονίζοντας την κακή κατάσταση στην οποία βρίσκονταν τα σχολεία αυτά όταν πέρασαν στον έλεγχό του, το ίδρυμα τόνισε την αδυναμία τους να παρέχουν ουσιαστική και ποιοτική διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας, κάτι για το οποίο δεσμεύτηκε²⁴⁵.

Παράλληλα, στα σχολεία του ιδρύματος δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις επιδόσεις των μαθητών σε διεθνείς διαγωνισμούς, κυρίως θετικών επιστημών και τεχνολογίας²⁴⁶, ενώ τονίζεται και η εξωστρέφεια του ιδρύματος μέσω οργάνωσης δράσεων ενημέρωσης για την τριτοβάθμια εκπαίδευση της Τουρκίας²⁴⁷. Η ισλαμική κυβέρνηση φροντίζει για τη συνεχή πολιτική στήριξη των σχολείων μέσω επισκέψεων μελών της σε αυτά, αλλά και μέσω στρατηγικής σημασίας επισκέψεων, όπως

²⁴³ *Turkiye Maarif Vakfi*, “Call from the President Erdoğan to cooperate with the Turkish Maarif Foundation” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-call-from-the-president-erdogan-to-cooperate-with-the-turkish-maarif-foundation-710> αναγνώστηκε στις 12.08.2019).

²⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά: *Turkiye Maarif Vakfi*, “The transfer of FETO schools in Peshawar has been completed” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-the-transfer-of-feto-schools-in-peshawar-has-been-completed-601> αναγνώστηκε στις 20.08.2019)· *Turkiye Maarif Vakfi*, “FETÖ Schools transferred to the Turkish Maarif Foundation in Afghanistan” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-feto-schools-transferred-to-the-turkish-maarif-foundation-in-afghanistan-639> αναγνώστηκε στις 20.08.2019)· *Turkiye Maarif Vakfi*, “The transfer of all the FETÖ linked schools to the Turkish Maarif Foundation has been completed” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-the-transfer-of-all-the-feto-linked-schools-to-the-turkish-maarif-foundation-has-been-completed-612> αναγνώστηκε στις 20.08.2019).

²⁴⁵ *Turkiye Maarif Vakfi*, “Turkey’s ‘Education Bridge’ Abolished FETO Monopoly Abroad” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-turkey%E2%80%99s-%E2%80%98education-bridge%E2%80%99-abolished-feto-monopoly-abroad-421> αναγνώστηκε στις 20.08.2019).

²⁴⁶ Βλ. ενδεικτικά: *Turkiye Maarif Vakfi*, “Success of Robotics at International Maarif School of Erbil” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-success-of-robotics-at-international-maarif-school-of-erbil-652> αναγνώστηκε στις 20.08.2019)· *Turkiye Maarif Vakfi*, “First Prize for Maarif Schools of Tunisia at First Lego League Challenge” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-first-price-for-maarif-schools-of-tunisia-at-first-lego-league-challenge-634> αναγνώστηκε στις 20.08.2019).

²⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά: *Turkiye Maarif Vakfi*, “Turkish Maarif Foundation will host its 3rd Educational Fair in Tunisia” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-turkish-maarif-foundation-will-host-its-3rd-educational-fair-in-tunisia-619> αναγνώστηκε στις 21.08.2019).

αυτή της συζύγου του Ερντογάν²⁴⁸. Πέρα όμως από την πολιτική στήριξη, εκφράζεται ταυτόχρονα και η στήριξη του μουσουλμανικού επιχειρηματικού κόσμου της Τουρκίας μέσω της υπογραφής πρωτοκόλλου συνεργασίας μεταξύ του ιδρύματος και της MUSIAD²⁴⁹.

²⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά: *Turkiye Maarif Vakfi*, “Minister of National Education İsmet Yılmaz visited Maarif Schools in Sudan” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-minister-of-national-education-ismet-yilmaz-visited-maarif-schools-in-sudan-338> αναγνώστηκε στις 19.08.2019) · *Turkiye Maarif Vakfi*, “The First Lady, Emine Erdoğan, received students from Maarif School” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-the-first-lady-emine-erdogan-received-students-from-maarif-school-524> αναγνώστηκε στις 19.08.2019).

²⁴⁹ *Turkiye Maarif Vakfi*, “Cooperation Protocol signed between Turkish Maarif Foundation and MUSIAD” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-cooperation-protocol-signed-between-turkish-maarif-foundation-and-musiad-636> αναγνώστηκε στις 19.08.2019).

Συμπεράσματα

Οι προσπάθειες εκκοσμίκευσης που έλαβαν χώρα στην Τουρκία και είχαν ως στόχο τον περιορισμό της θρησκείας στην ιδιωτική σφαίρα και την απαλλαγή της δημόσιας από αυτήν, εφαρμόστηκαν με μεγάλη προσήλωση κατά τη μονοκομματική περίοδο, δίνοντας έτσι την εντύπωση ότι το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα είχε πετύχει. Παρά τις προσπάθειες αυτές όμως, το μεγαλύτερο μέρος του τουρκικού πληθυσμού φάνηκε ότι δεν τις είχε υιοθετήσει και η όλη διαδικασία αποτέλεσε μια εκ των άνω, βίαιη δυτικοποίηση, η οποία δεν είχε τα απαραίτητα ερείσματα στην τουρκική κοινωνία, οι βάσεις της οποίας συνέχισαν να ταυτίζονται με τη θρησκεία. Σταδιακά, με την πάροδο των δεκαετιών γίνεται εμφανές το πόσο ευάλωτη ήταν η τουρκική δημοκρατία, τη διασφάλιση της οποίας εγγυήθηκε ο στρατός όσες φορές επικράτησαν συνθήκες ανασφάλειας επαναπροσδιορίζοντας την πολιτική σκηνή της χώρας.

Σε αυτό το πλαίσιο επιχειρήθηκε η εργαλειοποίηση του ισλαμικού στοιχείου προς όφελος του καθεστώτος. Νιώθοντας την απειλή του κομμουνισμού, δόθηκε χώρος έκφρασης στις ισλαμικές παραδόσεις και επιδιώχθηκε το ισλαμικό στοιχείο να περιορίσει τις αναταραχές στο πολιτικό σύστημα, αναγνωρίζοντάς το ως βασικό συνεκτικό στοιχείο της τουρκικής κοινωνίας. Αυτή η ενεργοποίηση του Ισλάμ πραγματοποιήθηκε τόσο σε πολιτικό όσο και σε πολιτιστικό επίπεδο. Η κοινότητα Gülen αναδύθηκε και ενισχύθηκε μέσα στις δεκαετίες χάρη στο προαναφερθέν πλαίσιο. Κατόρθωσε μέσα στις δεκαετίες σε μεγάλο βαθμό να προσαρμόζεται στις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στο εσωτερικό της χώρας, φροντίζοντας να μην έρχεται σε ευθεία αντιπαράθεση με την εκάστοτε εξουσία. Αυτή η ευελιξία που χαρακτήριζε την κοινότητα δεν μπόρεσε να συνεχιστεί μετά την άνοδο του ισλαμικού Κ.Δ.Α. στην εξουσία, καθώς κρίθηκε σημαντικότερη η ανάληψη μεριδίου της ισχύος από την κοινότητα, με αποτέλεσμα να τεθεί στο περιθώριο το αξιακό της σύστημα²⁵⁰.

Η ανάγκη συνασπισμού με το Κ.Δ.Α. απέναντι στον «κοινό εχθρό» που ήταν το κεμαλικό καθεστώς, οδήγησε σταδιακά την κοινότητα να απομακρυνθεί από τον κοινωνικό χαρακτήρα που επεδίωκε να προβάλλει στο παρελθόν και σταδιακά να μετατραπεί σε ένα εργαλείο της ισλαμικής κυβέρνησης με οπαδούς της να διεισδύουν σε καίρια σημεία της δημόσιας ζωής της Τουρκίας εξυπηρετώντας με αυτόν τον τρόπο τον απώτερο σκοπό που ήταν η προσβολή του κεμαλικού καθεστώτος.

²⁵⁰ YAVUZ M. Hakan, A Framework for Understanding the Intra-Islamist Conflict Between the AK Party and the Gülen Movement, *Politics, Religion & Ideology*, Τόμος 19, Τεύχος 1, 2018, σελ. 11.

Η παρεμβατικότητα που επέδειξε η κοινότητα σε διάφορες περιπτώσεις οδήγησε στη σύγκρουσή της με το Κ.Δ.Α., μία σύγκρουση η οποία ξεκίνησε πολύ πριν το πραξικόπημα της 15^{ης} Ιουλίου 2016. Το πραξικόπημα αυτό λειτούργησε για τον Ερντογάν σαν μία ευκαιρία για να αποδεσμευτεί πλήρως από την κοινότητα και να απαλλαχθεί από τους οπαδούς της που είχαν παρεισφρήσει στον κρατικό μηχανισμό, καθώς προχώρησε σε μία εκκαθάριση σε όλους τους τομείς δραστηριοποίησης της κοινότητας. Πέρα όμως από την αποδέσμευσή του από την κοινότητα στο εσωτερικό, επεδίωξε μέσω μίας σειράς διπλωματικών ενεργειών, που του εξασφάλισε η θέση του ως κυρίαρχο δρών στη διεθνή πολιτική σκηνή, να πλήξει την εικόνα και τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες της κοινότητας σε παγκόσμιο επίπεδο, δημιουργώντας έναν διεθνή εκπαιδευτικό οργανισμό ως αντίβαρο στην κοινότητα, το ίδρυμα Maarif. Στόχος του σαφώς και να πλήξει τα οικονομικά οφέλη της κοινότητας από τη δραστηριοποίηση στον εκπαιδευτικό τομέα.

Παρατηρούμε συνεπώς, ότι μπορεί η ισλαμική κυβέρνηση να επεδίωξε και να κατόρθωσε μέσω βασικών μηχανισμών της σκληρής ισχύος (χρήση βίας, επιβολή κυρώσεων...) να πλήξει την κοινότητα, άμεσα όμως, αναγνωρίζοντας τα οφέλη που προκύπτουν από την εφαρμογή της ήπιας ισχύος, φρόντισε να δημιουργήσει έναν νέο φορέα ως αντιστάθμισμα στον παλαιότερο συνεργάτη της, επιβεβαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο τον επίκαιρο χαρακτήρα της μεταλλασσόμενης φύσης της ισχύος στην παγκόσμια πολιτική.

Η προοδευτική εξάπλωση των δραστηριοτήτων του ιδρύματος αυτού σε χώρες που η κοινότητα Gülen στο παρελθόν δραστηριοποιούνταν επιβεβαιώνει την υπόθεση εργασίας που κάναμε στην αρχή της παρούσας έρευνας, βάσει της οποίας *η σύγκρουση μεταξύ ενός κυρίαρχου δρώντος και ενός μη κυρίαρχου διεθνιστικού δρώντος έχει επιπτώσεις στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες του δεύτερου.*

Η ισλαμική αναβίωση που πραγματοποιήθηκε σταδιακά στην Τουρκία τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 και εντάθηκε από τη δεκαετία του 2000 και μετά, επιβεβαιώνει την άποψη του Χάντιγκτον ότι η Τουρκία θα παραμείνει μία διχασμένη χώρα, καθώς ο λαός συναινεί σε αυτή τη μεταστροφή, όπως και ένα μέρος της ελίτ της, αν και ένα άλλο- το φιλοδυτικό- παραμένει μη δεκτικό απέναντι σε αυτή²⁵¹. Η παρούσα εργασία ανέδειξε τις αντιφάσεις αυτές και την εργαλειοποίηση της εκπαίδευσης και ενός κοινωνικού – σε πρώτη ανάγνωση- κινήματος στη μάχη για την επικράτηση στην πολιτική ζωή της χώρας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα παρουσίαζε μία μελλοντική έρευνα γύρω από τα εκπαιδευτήρια του ιδρύματος Maarif, καθώς και τα προγράμματα που εφαρμόζονται σε αυτά.

²⁵¹ ΧΑΝΤΙΓΚΤΟΝ Π. ΣΑΜΙΟΥΕΛ, *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, Αθήνα, Terzo Books, 2001, σελ. 202.

Βιβλιογραφικές αναφορές

A. Πρωτογενείς

A.1 Ηλεκτρονικός Τύπος

BBC, “Turkey coup: What is Gulen movement and what does it want?” , 21.07.2016, (<http://www.bbc.com/news/world-europe-36855846>, αναγνώστηκε στις 08.08.2019)

BBC, “Turkey's post-coup crackdown hits 'Gulen schools' worldwide” , 23.09.2016, (<http://www.bbc.com/news/world-europe-37422822>, αναγνώστηκε στις 04.08.2019)

Business Insider, “Pakistan expels Turkish staff from schools supposedly linked to Erdogan's foe”, 16.11.2016, (<http://www.businessinsider.com/r-pakistan-expels-turkish-staff-from-schools-said-linked-with-erdogan-foe-2016-11 - Business Insider>, , αναγνώστηκε στις 05.08.2019)

Deutsche Welle, “Erdogan's bid to close Gulen schools in Africa opposed” , 12.08.2016, (<http://www.dw.com/en/erdogans-bid-to-close-gulen-schools-in-africa-opposed/a-19470391>, αναγνώστηκε στις 10.08.2019)

Dutch News, “One in five children withdrawn from Amsterdam school linked to Turkish Gülen movement” , 29.08.2016, (<http://www.dutchnews.nl/news/archives/2016/08/one-in-five-children-withdrawn-from-amsterdam-school-linked-to-turkish-gulen-movement/>, αναγνώστηκε στις 10.08.2019)

Foreign Policy, “Fethullah Gulen’s Race to the Top Is Over” , 05.08.2016, (<http://foreignpolicy.com/2016/08/05/fethullah-gulen-race-top-over-turkey-erdogan-secularism-schools/>, αναγνώστηκε στις 10.08.2019)

Η Καθημερινή, “Τουρκία: Ένα χρόνο μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα συνεχίζεται η εκκαθάριση στους δημόσιους φορείς” , 14.07.2017, (<http://www.kathimerini.gr/918494/article/epikairothta/kosmos/toyrkia-ena-xrono-meta-to-apatykhmeno-praxikophma-synexizetai-h-ekkaθarish-stoys-dhmosioys-foreis?platform=hootsuite>, αναγνώστηκε στις 10.08.2019)

Hurriyet Daily News, “Erdogan vows to replace Gülen schools abroad with Turkish ministry schools” , 22.01.2015, (<http://www.hurriyetdailynews.com/erdogan-vows-to-replace-gulen-schools-abroad-with-turkish-ministry-schools.aspx?pageID=238&nID=77299&NewsCatID=338>, αναγνώστηκε στις 05.08.2019)

Independent, “Turkey's President Erdogan uses emergency powers to close more than 2,000 Gulen-connected institutions” , 23.07.2016, (<http://www.independent.co.uk/news/world/europe/turkeys-president-erdogan-uses-emergency-powers-to-close-around-two-thousand-gulen-connected-a7152471.html>, αναγνώστηκε στις 05.08.2019)

Παρατηρητής της Θράκης, “Πρώτη επέτειος της μεγάλης νίκης της δημοκρατίας μας”, 13.07.2017, (<http://paratiritis-news.gr/article/193265/Proti-epeteios-tis-megalis-nikis-tis-dimokratias-mas>, αναγνώστηκε στις 09.08.2019)

Politico, “Sleepless nights” for Gülen’s supporters in Europe. Gülenist schools and cultural centers say they’ve suffered intimidation since the putsch Ankara blames on the exiled Turkish cleric” , 22.08.2016, (<http://www.politico.eu/article/sleepless-nights-for-fetullah-gulen-supporters-in-europe-erdogan-turkey-coup/>, αναγνώστηκε στις 10.08.2019)

Reuters, “Turkey's Erdogan seeks closure of Gulen-linked schools in Africa” , 22.01.2015, (<http://www.reuters.com/article/us-ethiopia-turkey-erdogan-gulen-idUSKBN0KV1MA20150122>, αναγνώστηκε στις 05.08.2019)

Telegraph, “Erdogan's purges reach heart of Europe as Gulenists in Germany say they are being spied on”, 29.08.2016, (<http://www.telegraph.co.uk/news/2016/08/29/erdogans-purges-reach-heart-of-europe-as-gulenists-in-germany-sa/>, αναγνώστηκε στις 10.08.2019)

The Guardian, “Turkey's president orders closure of 1,000 private schools linked to Gülen”, 23.07.2016, (<https://www.theguardian.com/world/2016/jul/23/turkey-erdogan-closure-of-1000-private-schools-gulen>, αναγνώστηκε στις 05.08.2019)

The Turkey Analyst, “Erdogan, the Hizmet Movement, and the PREP School Crisis: Turkey Enters a New Power Struggle”, 04.12.2013, (<https://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/76-erdo%C4%20%9Fan-the-hizmet-movement-and-the-prep-school-crisis-turkey-enters-a-new-power-struggle.html> , αναγνώστηκε στις 08.08.2019)

The Washington Post, “Turkey seeks probes of American charter schools it says are linked to Fethullah Gulen” , 20.07.2016, (https://www.washingtonpost.com/news/answer-sheet/wp/2016/07/20/turkey-seeks-probes-of-american-charter-schools-it-says-are-linked-to-fethullah-gulen/?utm_term=.60999461479b, αναγνώστηκε στις 10.08.2019)

A.2 Ιστότοποι

Turkiye Maarif Vakfi, “Board of Directors” (<https://turkiyemaarif.org/page/71-board-of-directors-8>, ανακτήθηκε στις 11.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “Board of Supervisors” (<https://turkiyemaarif.org/page/72-board-of-supervisors-9>, ανακτήθηκε στις 11.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “Board of trustees” (<https://turkiyemaarif.org/list/74-board-of-trustees-101>, ανακτήθηκε στις 10.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “Call from the President Erdoğan to cooperate with the Turkish Maarif Foundation” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-call-from-the-president-erdogan-to-cooperate-with-the-turkish-maarif-foundation-710> ανακτήθηκε στις 12.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “Cooperation Protocol signed between Turkish Maarif Foundation and MUSIAD” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-cooperation-protocol-signed-between-turkish-maarif-foundation-and-musiad-636> , ανακτήθηκε στις 19.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “FETÖ Schools transferred to the Turkish Maarif Foundation in Afghanistan” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-feto-schools-transferred-to-the-turkish-maarif-foundation-in-afghanistan-639> ανακτήθηκε στις 20.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “First Price for Maarif Schools of Tunisia at First Lego League Challenge” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-first-price-for-maarif-schools-of-tunisia-at-first-lego-league-challenge-634> ανακτήθηκε στις 20.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “Message from the Chairman of Board of Trustees” (<https://turkiyemaarif.org/page/76-message-from-the-chairman-of-board-of-trustees-5>, ανακτήθηκε στις 09.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “Minister of National Education İsmet Yılmaz visited Maarif Schools in Sudan” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-minister-of-national-education-ismet-yilmaz-visited-maarif-schools-in-sudan-338> ανακτήθηκε στις 19.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “Success of Robotics at International Maarif School of Erbil” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-success-of-robotics-at-international-maarif-school-of-erbil-652> ανακτήθηκε στις 20.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “The First Lady, Emine Erdoğan, received students from Maarif School” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-the-first-lady-emine-erdogan-received-students-from-maarif-school-524> ανακτήθηκε στις 19.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “The transfer of all the FETÖ linked schools to the Turkish Maarif Foundation has been completed” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-the-transfer-of-all-the-feto-linked-schools-to-the-turkish-maarif-foundation-has-been-completed-612> ανακτήθηκε στις 20.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “The transfer of FETO schools in Peshawar has been completed” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-the-transfer-of-feto-schools-in-peshawar-has-been-completed-601> ανακτήθηκε στις 20.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “TMF in the World” (<https://turkiyemaarif.org/page/42-maarif-in-the-world-16>, ανακτήθηκε στις 13.08.2021)

Turkiye Maarif Vakfi, “Turkey’s ‘Education Bridge’ Abolished FETO Monopoly Abroad” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-turkey%E2%80%99s-%E2%80%98education-bridge%E2%80%99-abolished-feto-monopoly-abroad-421> ανακτήθηκε στις 20.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “Turkish Maarif Foundation” (<https://turkiyemaarif.org/page/50-turkish-maarif-foundation-12>, ανακτήθηκε στις 11.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “Turkish Maarif Foundation Law” (<https://turkiyemaarif.org/page/51-tmf-law-11>, ανακτήθηκε στις 12.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “Turkish Maarif Foundation’s Fields of Activity” (<https://turkiyemaarif.org/page/530-fields-of-activity-10>, ανακτήθηκε στις 12.08.2019)

Turkiye Maarif Vakfi, “Turkish Maarif Foundation will host its 3rd Educational Fair in Tunisia” (<https://turkiyemaarif.org/post/7-turkish-maarif-foundation-will-host-its-3rd-educational-fair-in-tunisia-619> ανακτήθηκε στις 21.08.2019)

A.3 Οπτικοακουστικό υλικό

Youtube, “Erdogan’s speech at CNN Turk on July 15 (with English subtitles)” (<https://www.youtube.com/watch?v=qpA8mTyomiE> ανακτήθηκε στις 04.08.2019)

Youtube, “Turkey Coup Attempt: How the Night Unfolded” (<https://www.youtube.com/watch?v=pF8gyC-XD-w> ανακτήθηκε στις 04.08.2019)

Youtube, “Turkey Coup Attempt: How the Night Unfolded” (<https://www.youtube.com/watch?v=pF8gyC-XD-w> ανακτήθηκε στις 04.08.2019).

B. Δευτερογενείς

B.1 Βιβλία

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Σία, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός. Ισλάμ και Τουρκοκύπριοι στη δαιδαλώδη διαδρομή του Κεμαλισμού*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004

ΑΚΤΑΡ Cengiz & INSEL Ahmet (1983) στο ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017

ΓΙΑΛΟΥΡΙΔΗΣ Κ. Χριστόδουλος, ΛΑΓΓΙΔΗΣ Θ. Αφεντούλης, *Μετακεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 2013

ΓΩΓΟΣ Χ. Κωνσταντίνος, *Τουρκικό πολιτικό Ισλάμ και ισλαμιστικά δίκτυα στη Γερμανία*, Αθήνα, εκδοτικός οίκος Α. Α. Λιβάνη, 2011

HEYWOOD Andrew, *Διεθνείς σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2013

ZAMPIETA Εύη, *Σχολείο και θρησκεία*, εκδόσεις Θεμέλιο, 2003

- ΖΟΥΜΠΑΪΜΠΑ Σάμι, Τουρκικό Ισλάμ και Εθνική Ταυτότητα στο *Τουρκία Ι: Ισλάμ και κρίση του Κεμαλισμού*, Αθήνα, Εναλλακτικές εκδόσεις, 1997
- ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ Αλί, *Ο τουρκικός στρατός, Ένα πολιτικό κόμμα, μία κοινωνική τάξη*, Αθήνα, εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2007
- ΙΝΣΕΛ Αχμέτ, *Η νέα Τουρκία του Ερντογάν. Από το δημοκρατικό όνειρο στην αυταρχική εκτροπή*, Αθήνα, εκδόσεις Διάμετρος, 2017
- ΚΑΙΡΙΔΗΣ Δημήτρης, ΛΕΝΟΡ ΤΖ. Μάρτιν (επιμ.), *Ο Ρόλος και η Θέση της Τουρκίας στον Κόσμο. Σύγχρονη Πραγματικότητα και Μελλοντικές Προκλήσεις*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης- Ίδρυμα Κόκκαλη, Αθήνα, 2006
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Γεράσιμος, *Τουρκία. Θρησκεία, Κοινωνία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004
- ΚΑΖΑΜΙΑΣ Andreas M., *The Turkish Sisyphus, Atatürk, Islam and the quest for european modernity*, Αθήνα, Εκδόσεις Ατραπός, 2006
- ΚΑΖΑΜΙΑΣ Andreas M., *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, U.S.A., University of Chicago Press., 1966
- ΚΑΖΑΝΓΙΓΙΛ Ali & ÖZBUDUN Ergun (Ed.), *Atatürk Founder of a modern state*, London, C. Hurst and Company, 1981
- ΚΕΜΑΛ Gazi Mustafa, NUTUK. Ο Μέγας Ρητορικός, Β΄ τόμος, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2009
- ΛΙΒΑΣ Σ. Σωτήριος, *Παγκοσμιοποίηση, Εθνικισμός και Ισλάμ: Ο λόγος και το έργο του Φετχουλλάχ Γκιουλέν στην Τουρκία και στον κόσμο*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2009
- LEWIS Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας. ΤΟΜΟΣ Ι. Τα στάδια της ανάδυσης*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2001
- ΜΗΤΡΑΡΑΣ Αριστοτέλης, *Ο Τουρκικός Εθνικισμός του Ζιγιά Γκιοκάλπ και ο Κεμαλισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2012
- POULTON Hugh, *Ημίψηλο, Γκρίζος Λύκος και Ημισέληνος*, Αθήνα, εκδόσεις Οδυσσέας, 2000

PULLAPILLY K. Cyriac, *ISLAM in the contemporary world*, Indiana, Cross Roads Books, 1980

ΣΤΕΛΓΙΑΣ Νίκος, *Η ΑΝΕΛΕΥΘΕΡΗ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. Η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού στην Τουρκία της Δεξιάς και των πραξικοπημάτων του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2017

SARIOGLOU Irini, *Turkish policy towards Greek education in Istanbul 1923-1974. Secondary education and cultural identity*. Athens, Hellenic Literary and Historical Archive, 2004

SHANKLAND David, *Ισλάμ και κοινωνία στην Τουρκία*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2003

YAVUZ M. Hakan, *Islamic Political Identity in Turkey*, New York, Oxford University Press, 2003

YAVUZ Hakan, *Secularism and Muslim democracy in Turkey*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009

ΧΑΝΤΙΓΚΤΟΝ Π. ΣΑΜΙΟΥΕΛ, *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, Αθήνα, Terzo Books, 2001

ZÜRCHER J. Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004

B.2 Επιστημονικά Άρθρα

AGAI Bekim, Fethullah Gülen and his Movement's Islamic Ethic of Education, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Τόμος 11, Τεύχος 1, 2002, σελ. 27-47

ALTINYELKEN Hülya Kosar, ÇAYIR Kenan & AGİRDAG Orhan, Turkey at crossroads: critical debates and issues in education, *Comparative Education*, Τόμος 51, Τεύχος 4, 2015

BALCI Bayram, Between secular education and Islamic philosophy: the approach and achievements of Fethullah Gülen's followers in Azerbaijan, *Caucasus Survey*, Τόμος 1, Τεύχος 1, 2013, σελ. 107-116

AMIRBEK Aidarbek & YDRYS Kanat, Education And Soft Power: Analysis As An Instrument Of Foreign Policy, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2014

BALCI, Bayram, *The Gülen Movement and Turkish Soft Power*, Carnegie Endowment for International Peace, 2014, σελ. 2

BALCI Bayram, Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and their Role in the Spreading of Turkism and Islam, *Religion, State and Society*, Τόμος 31, Τεύχος 2, 2003, σελ. 151-177

BAŞKAN-CANYAŞ Filiz & CANYAŞ Orkunt, The interplay between formal and informal institutions in Turkey: the case of the Fethullah Gülen community, *Middle Eastern Studies*, Τόμος 52, Τεύχος 2, 2016, σελ. 286- 287

EDELMAN Eric, CORNELL Svante, LOBEL Aaron, KARAVELI Halil, *Turkey Transformed: The Origins and Evolution of Authoritarianism and Islamization under the AKP*, Washington DC: Bipartisan Policy Center, 2015

Grigoriadis N. Ioannis, Islam and democratization in Turkey: secularism and trust in a divided society, *Democratization*, Τόμος 16, Τεύχος 6, 2009, σελ. 1199

GULAY N. Erol, The Gülen Phenomenon: A Neo-Sufi Challenge to Turkey's Rival Elite?, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Τόμος 16, Τεύχος 1, 2007, σελ. 37-61

HERMANN Rainer, Political Islam in Secular Turkey, Islam and *Christian-Muslim Relations*, Τόμος 14, Τεύχος 3, 2003, σελ. 267

KALAYCIOĞLU Ersin, *Politics of Conservatism in Turkey*, Turkish Studies, 2007, Τόμος 8, Τεύχος 2, 2007

KOYUNCU LORASDAĞI Berrin, The Prospects and Pitfalls of the Religious Nationalist Movement in Turkey: The Case of the Gülen Movement, *Middle Eastern Studies*, 2010, Τόμος 46, Τεύχος 2, σελ. 225

LANCASTER Caroline, The iron law of Erdogan: the decay from intra-party democracy to personalistic rule, *Third World Quarterly*, Τόμος 35, Τεύχος 9, 2014, σελ. 1672-1690

MILAN F. Francesco, Turkey: What Hides Behind a Failed Coup Attempt, *The RUSI Journal*, Τόμος 161, Τεύχος 4, 2016, σελ. 28-32

PAK Soon-Yong, Cultural politics and vocational religious education: the case of Turkey, *Comparative Education*, Τόμος 40, Τεύχος 3, 2004

SAKALLIOĞLU Cizre Ümit, The Anatomy of the Turkish Military's Political Autonomy, *Comparative Politics*, Τόμος 29, Τεύχος 2, 1997, σελ. 151-166

STEVENSON, Jonathan (ed.), Turkey: the attempted coup and its troubling aftermath, *Strategic Comments*, Τόμος 22, Τεύχος 5, 2016

SUNIER Thijl, Cosmopolitan theology: Fethullah Gülen and the making of a 'Golden Generation', *Ethnic and Racial Studies*, Τόμος 37, Τεύχος 12, 2014, σελ. 2193- 2208

TANK Pınar, Political Islam in Turkey: A state of controlled secularity, *Turkish Studies*, Τόμος 6, Τεύχος 1, 2005, σελ. 3-19

TAŞ Hakkı, A history of Turkey's AKP- Gülen conflict, *Mediterranean Politics*, 2017, σελ. 1-8

TITTENSOR David, The Gülen movement and the case of a secret agenda: putting the debate in perspective, *Islam and Christian-Muslim Relations*, Τόμος 23 Τεύχος 2, 2012, σελ. 163-179

YAVUZ M. Hakan, A Framework for Understanding the Intra-Islamist Conflict Between the AK Party and the Gülen Movement, *Politics, Religion & Ideology*, Τόμος 19, Τεύχος 1, 2018